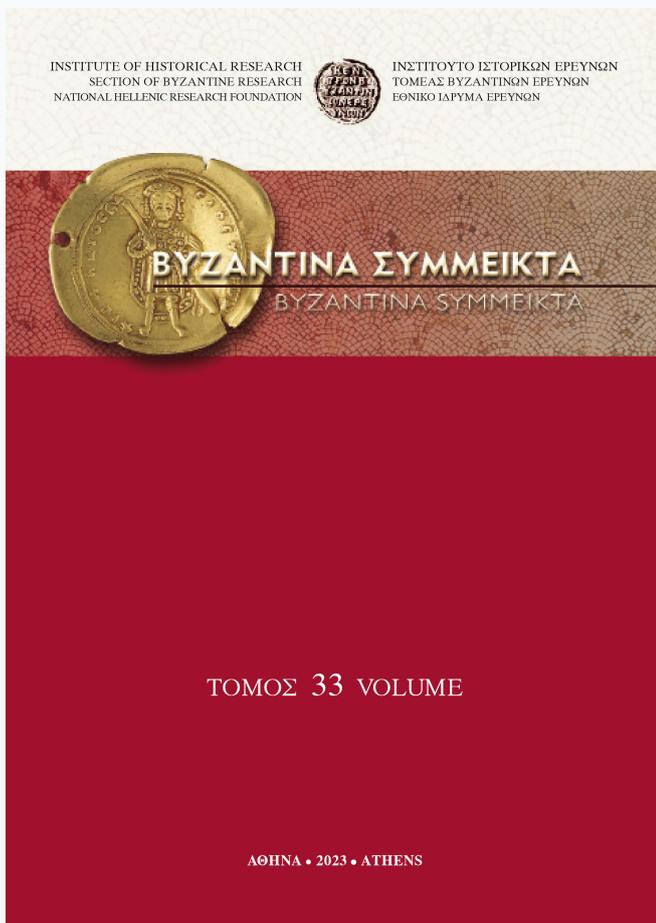

Byzantina Symmeikta

Vol 33 (2023)

BYZANTINA SYMMEIKTA 33

Η Αγιότητα στην υπηρεσία της πολιτικής. Οι προπαγανδιστικές συνδηλώσεις της παράστασης του "Βουλγαροκτόνου" Αγίου Δημητρίου

Στυλιανός Δημητρίου Οικονόμου

doi: [10.12681/byzsym.34533](https://doi.org/10.12681/byzsym.34533)

Copyright © 2023, Στυλιανός Δημητρίου Οικονόμου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Οικονόμου Σ. Δ. (2023). Η Αγιότητα στην υπηρεσία της πολιτικής. Οι προπαγανδιστικές συνδηλώσεις της παράστασης του "Βουλγαροκτόνου" Αγίου Δημητρίου. *Byzantina Symmeikta*, 33, 183–217.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.34533>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΤΟΜΟΣ 33 VOLUME

ΣΤΕΛΙΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Η ΑΠΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΟΙ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΙΣΤΙΚΕΣ ΣΥΝΔΗΛΩΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ «ΒΟΥΛΓΑΡΟΚΤΟΝΟΥ» ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΑΘΗΝΑ • 2023 • ATHENS

ΣΤΕΛΙΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Η ΑΓΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ: ΟΙ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΙΣΤΙΚΕΣ ΣΥΝΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ «ΒΟΥΛΓΑΡΟΚΤΟΝΟΥ» ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ*

Στους πατέρες της Ι. Μ. Παρακλήτου

Διαχρονικά η μνημειακή ζωγραφική, με τον κατά κύριο λόγο δημόσιο χαρακτήρα της, χρησιμοποιείται συχνά για να εξυπηρετήσει ιδεολογικές σκοπιμότητες. Μία τέτοια περίπτωση θεωρούμε πως συνιστά στα υστεροβυζαντινά χρόνια και η σκηνή του έφιππου *χριστομάρτυρα* Δημητρίου καθώς φονεύει τον Βούλγαρο βασιλιά Ιωαννίτζη, ο οποίος επιχειρεί είτε να αμυνθεί πεσμένος στο έδαφος (εικ. 1), είτε να διαφύγει έφιππος (εικ. 2). Στόχος του παρόντος άρθρου είναι η ιδεολογική προσέγγιση, η ερμηνεία και η προσπάθεια χρονολόγησης της 2ης παραλλαγής της παράστασης, με τον Ιωαννίτζη έφιππο, όπως επίσης η ανίχνευση της διάδοσης των δύο εκδοχών με άξονα τις ιστορικές εξελίξεις του β' μισού του 13ου και του α' μισού του 14ου αιώνα, καθώς και με τη βοήθεια τόσο της νομισματικής, όσο και της σφραγιστικής μαρτυρίας.

* Ευχαριστίες οφείλονται στην επίκουρη καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας του τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης κα Βίκυ Φωσκόλου και στους ανώνυμους κριτές του περιοδικού για τις χρήσιμες υποδείξεις τους.

Μία πρώτη μορφή του παρόντος άρθρου παρουσιάστηκε στο 39ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της ΧΑΕ (2019). Βλ. Σ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Η παράσταση του Αγίου Δημητρίου ως «βουλγαροκτόνου» και η ιδεολογική διαμάχη μεταξύ Βυζαντινών και Βουλγάρων (τέλη του 12ου-13ου αιώνας), στο: *39ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (Αθήνα, 30 Μαΐου - 1 Ιουνίου 2019), Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2019, 141-142.

Στον εικονογραφικό τύπο του «βουλγαροκτόνου» αγίου Δημητρίου ακολουθείται η σύνθεση της δρακοντοκτονίας, σχήμα εγνωσμένο από τους αγίους Θεόδωρο τον Στρατηλάτη και Γεώργιο τον Τροπαιοφόρο. Η απεικόνιση βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με τις αφηγήσεις του Ιωάννη Σταυρακίου (β' μισό 13ου αι.) και του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη (περ. 1300) αναφορικά με τα θαύματα του μεγαλομάρτυρα, στις οποίες αναπαράγεται η προφορική παράδοση ότι ο άγιος Δημήτριος επενέβη αφηνιδίως στη σκηνή του Ιωαννίτζη και τον δολοφόνησε τη νύχτα πριν την έναρξη της βουλγαρικής πολιορκίας της Θεσσαλονίκης το 1207¹. Η φήμη αυτή καταδεικνύει την πίστη των Θεσσαλονικέων στις θαυματουργικές δυνάμεις του πολιούχου τους και την επίμονη προσπάθεια να αποδώσουν μία ακόμη φορά την απρόσμενη σωτηρία της πόλης τους σε αυτόν. Αλλά όχι μόνο!

Η θαυμαστή εξόντωση του Ιωαννίτζη εντοπίζεται ήδη από τη δεύτερη δεκαετία του 13ου αιώνα σε λατινικά, σερβικά και βυζαντινά κείμενα (ιστοριογραφικά ή αγιολογικά) για ποικίλους λόγους. Οι Βυζαντινοί εργαλειοποίησαν τον ξαφνικό θάνατο του Βούλγαρου ηγεμόνα και κατασκεύασαν το ανωτέρω θαύμα και τον σχετικό εικονογραφικό τύπο του αγίου Δημητρίου με πολιτική σκοπιμότητα. Σκοπός τους να αναιρέσουν την ιδρυτική ιδεολογία του Β' βουλγαρικού κράτους, η οποία στηρίχθηκε στη λατρεία του Θεσσαλονικέως μεγαλομάρτυρα με αφορμή την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς τον Αύγουστο του 1185. Τότε οι Βούλγαροι κατέστησαν τη νέα πρωτεύουσά τους, το Τύρνοβο, νέο κέντρο

1. Ιωάννης Σταυράκιος, *Λόγος εις τὰ θαύματα τοῦ Μυρορροά Μεγάλου Δημητρίου*, έκδ. Ιερομ. Ι. ΙΒΗΡΙΤΗΣ, Ιωάννου Σταυρακίου Λόγος εις τα θαύματα του Αγίου Δημητρίου, *Μακεδονικά* 1 (1940), 369.19-372.31, ιδίως 371.31-36· Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Λόγος εις τὸν μεγαλομάρτυρα καὶ μυροβλύτην Δημήτριον*, έκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ανάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τ. 1, Saint Petersburg 1891, 211.3-212.19, ιδίως 212.6-9· Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Ἱστορίες καὶ ἱστορήσεις βυζαντινῶν παλληκαριῶν*, ΔΧΑΕ 20 (1998), 213-215, 223· C. WALTER, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Aldershot 2003, 48-49, 88· Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Ὁ Ἅγιος Δημήτριος ὡς πρότυπο ἀνδρείας*, στο: *Ὁ Ἅγιος Δημήτριος στὴν τέχνη τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, επιμ. έκδ. Α. ΝΤΟΥΡΟΣ - Ν. ΤΟΥΤΟΣ - Γ. ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ, Θεσσαλονίκη 2005, 33· P. GROTOWSKI, *Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843-1261)*, Leiden 2010, 104· Σ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ἰδεολογικὲς ἀντιπαραθέσεις στα Βαλκάνια. Ἡ προπαγανδιστικὴ χρῆση τῆς λατρείας τοῦ αγίου Δημητρίου (τέλη 12ου-13ου αι.)*, *ΒυζΣυμ* 29 (2019), 108-114, ὅπου ἀναλυτικὰ ἡ βιβλιογραφία.

της λατρείας του και συνέδεσαν τη μορφή του με την ασανιδική δυναστεία και τη νέα τους κρατική υπόσταση ως νομιμοποιητικό παράγοντα της πολιτικής και εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας τους (τέλη 1185/αρχές 1186)². Οι Βυζαντινοί ανταπάντησαν στη βουλγαρική πρόκληση στρατιωτικά και ιδεολογικά. Στην τελευταία κατηγορία ανήκει η καθιέρωση του προσωνυμίου *Βουλγαροκτόνος* για τον Βασίλειο Β΄ (976–1025) στα τέλη του 12ου ή τις αρχές του 13ου αιώνα, προκειμένου να μειωθεί η σημασία της βλαχοβουλγαρικής επανάστασης, αλλά και αυτής των Κομητόπουλων, πολιτικών προγόνων των Ασανιδών, να περιοριστούν οι ιδεολογικές και άλλες διεκδικήσεις των τελευταίων, όπως επίσης για να προβληθεί η κατάληξη της προηγούμενης σημαντικότερης βουλγαρικής εξέγερσης προς αποθάρρυνση των αποστατών. Εκτιμούμε πως σε αυτό το προσωνύμιο παραπέμπει η παράσταση του αγίου Δημητρίου ως φονέως του Βούλγαρου βασιλιά³.

Η βουλγαρική επίκληση της βοήθειας του εν λόγω μάρτυρα συνεχίστηκε και εντατικοποιήθηκε επί Ιωάννη Ασάν Β΄ (1218–1241), σε μία εποχή επανισχυροποίησης της Βουλγαρίας και αποδυνάμωσης

2. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο Άγιος Δημήτριος εις την ελληνικήν και βουλγαρικήν παράδοσιν*, Θεσσαλονίκη 1971, 79· D. OBOLENSKY, The cult of St. Demetrius of Thessaloniki in the history of byzantine-slav relations, *BalkSt* 151/1 (1974), 19· I. ΤΑΡΝΑΝΙΑΔΗΣ, Το σλαβικό είδωλο της πόλης του Αγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, στο: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα*, επιμ. έκδ. Κ. ΚΑΛΑΜΑΡΤΖΗ-ΚΑΤΣΑΡΟΥ – Σ. ΤΑΜΠΑΚΗ, Θεσσαλονίκη 2001, 607-609· GROTOWSKI, *Arms and Armour*, 117· F. BAUER, *Eine Stadt und ihr Patron: Thessaloniki und der Heilige Demetrios*, Regensburg 2013, 292, 294· Α.-Α. ΤΑΧΙΑΟΣ, *Η Θεσσαλονίκη και ο κόσμος των Σλάβων. Η πνευματική και πολιτιστική ακτινοβολία της βυζαντινής πόλης*, Θεσσαλονίκη 2013, 79-80, 84· Α. MADGEARU, *The Asanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185-1280)*, Leiden-Boston 2016, 170· J. ERDELJAN, *Chosen Places: Constructing New Jerusalems in Slavia Orthodoxa*, Leiden-Boston 2017, 160-162· K. SOKOLOV, Die Verehrung des hl. Demetrios von Thessaloniki im Zweiten Bulgarischen Reich anhand archäologischer Funde, στο: *Für Seelenheil und Lebensglück. Das byzantinische Pilgerwesen und seine Wurzeln*, επιμ. έκδ. D. ARIANTZI – I. EICHNER, Mainz 2018, 120-122· ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ιδεολογικές αντιπαραθέσεις*, 95 κ.εξ., όπου αναλυτικά η βιβλιογραφία.

3. P. STEPHENSON, *The legend of Basil the Bulgar-Slayer*, Cambridge 2003, 6, 8, 25-26, 66-77, 90-96· F. DALL'AGLIO, "As it had been in the Past". The idea of national continuity in the establishment of the second Bulgarian Kingdom, στο: *Laudator Temporis Acti. Studia in memoriam I. A. Božilov*, επιμ. έκδ. I. BILIARSKY, τ. 1, Sofia 2018, 282-299· ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ιδεολογικές αντιπαραθέσεις*, 104-105, 122, όπου αναλυτικά η βιβλιογραφία.

της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης, μετά τη μάχη της Klokotnitsa (9 Μαρτίου 1230)· αυτή τη φορά, όμως, όχι για να εδραιωθεί, αλλά για να επεκταθεί η βουλγαρική κυριαρχία στα Βαλκάνια –κατ' εξοχήν χώρο διάδοσης της τιμής του αγίου–, ιδιαίτερος δε στα εδάφη της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης, με πρωτεύουσα την έδρα της λατρείας του μεγαλομάρτυρα⁴.

Η παράσταση της δολοφονίας του Ιωαννίτζη από τον άγιο Δημήτριο τοποθετείται από τους ερευνητές κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα⁵. Κατά την άποψή μας, η διαμόρφωση της παραλλαγής με τον Βούλγαρο βασιλιά πεζό θα πρέπει να χρονολογηθεί στο β' τέταρτο του 13ου αιώνα, συγκεκριμένα μετά το 1230. Προς επίρρωση αυτής της πρότασης χρονολόγησης, αναφέρουμε ότι το αρχαιότερο σωζόμενο παράδειγμα –μάλιστα στον χώρο της Μακεδονίας, συγκεκριμένα στο ασκητήριο της Αγίας Ζώνης (Αγίου Δημητρίου) στο Σιδηρόκαστρο (κωμόπολη ΒΔ των Σερρών)– χρονολογείται στο α' μισό του 13ου αιώνα⁶. Επίσης η πρωτοβουλία θα πρέπει να αποδοθεί ή στην αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης ή στην αυτοκρατορία της Νίκαιας, από την οποία είτε δημιουργήθηκε μετά το 1246, έτος κατάκτησης της Θεσσαλονίκης από τον Ιωάννη Γ' Βατάτζη (1222-1254), είτε συνεχίστηκε η προβολή της στην περίπτωση που είχε ήδη παραχθεί από την αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης. Άλλωστε, από το 1241 κ. εξ. –έτος θανάτου του Ιωάννη Ασάν Β'– το βουλγαρικό βασίλειο πέρασε σε φάση παρακμής και τον

4. P. SCHREINER, Der thronende Demetrios. Ikonographie und politische Bedeutung eines Siegels Ivan Asens II., στο: P. SCHREINER, *Studia byzantinobulgarica*, Wien 1986, 95, 100· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ιστορήσεις παλληκαριών, 226· C. MORRISON, The Emperor, the Saint and the City: Coinage and Money in Thessalonike from the Thirteenth to the Fifteenth Century, *DOP* 57 (2003), 188· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Πρότυπο ανδρείας, 35· BAUER, *Patron*, 294, 305· ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, 115-119, όπου αναλυτικά η βιβλιογραφία.

5. Ν. ΘΕΟΤΟΚΑ, Ο εικονογραφικός τύπος του αγίου Δημητρίου στρατιωτικού και επίππου και οι σχετικές παραδόσεις των θαυμάτων, στο: *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 12-19 Απρ. 1953)*, επιμ. έκδ. Σ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ – Α. ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΣ – Π. ΖΕΠΟΣ, τ. 1, Αθήνα 1955, 484· Δ. ΗΛΙΑΔΟΥ, Ο άγιος Δημήτριος και οι Σλάβοι, στο: *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου*, τ. 3, Αθήνα 1958, 133· Μ. ΚΑΖΑΜΙΑ-ΤΣΕΡΝΟΥ, Φορητές εικόνες του αγίου Δημητρίου (Άγιο Όρος-Ρωσία), *Βυζαντινά* 29 (2009), 287.

6. Ε. ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ, *Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών*, τ. 2: *Ανατολική Μακεδονία-Δυτική Θράκη*, Αθήνα 2016, 116-118, 121, εικ. 14.

πρωταγωνιστικό ρόλο στα Βαλκάνια ανέλαβε η αυτοκρατορία της Νίκαιας, η οποία στόχευε στην ανακατάληψη της πάλαι ποτέ βαλκανικής επικράτειας του Βυζαντίου και της ίδιας της Κωνσταντινούπολης. Ο νέος εικονογραφικός τύπος θα εξυπηρετούσε τόσο την αντίκρουση των επεκτατικών τάσεων των Βουλγάρων, όσο και την απομείωση της εικόνας της βουλγαρικής κρατικής οντότητας⁷.

Για τη χρονολόγηση της συγκεκριμένης παραλλαγής του «βουλγαροκτόνου» αγίου Δημητρίου θα πρέπει να αναφερθούν ορισμένα παραδείγματα του 13ου και του α΄ μισού του 14ου αιώνα. Στις παλαιότερες σωζόμενες περιπτώσεις ανήκουν οι τοιχογραφίες στα επαρχιακά μνημεία του ασκητηρίου της Αγίας Ζώνης (Αγίου Δημητρίου) στο Σιδηρόκαστρο (α΄ μισό 13ου αι.)⁸, του Αγίου Δημητρίου (νότιος ναός) στο Πούρκο Κυθήρων (πριν τα τέλη του 13ου αι.)⁹, του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στο Γερακάρι Αμαρίου (περ. 1270 ή τέλη 13ου αι.)¹⁰, του Αγίου Δημητρίου Κροκεών Λακωνίας (1286)¹¹ και του ασκηταριού του Οσίου

7. H. AHRWEILER, *L'expérience Nicéenne*, *DOP* 29 (1975), 25-32· M. ANGOLD, *A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford 1975, 24-26· Α. ΣΤΑΥΡΙΑΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη 1991, 99-102, 199· I. VÁSÁRY, *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge 2005, 69-71· Η. ΓΙΑΡΕΝΗΣ, *Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, Αθήνα 2008, 296-298, 343-344· ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ιδεολογικές αντιπαράθεσεις*, 119 κ.εξ., όπου αναλυτικά η βιβλιογραφία.

8. ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΓΣΟΥΡΗ, *Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών*, 116-118, 121, εικ. 14.

9. M. CHATZIDAKIS - I. BITHA, *Corpus of the byzantine wall-paintings of Greece. The island of Kythera*, Athens 2003, 171, 175.

10. I. SPATHARAKIS, *Byzantine Wall Paintings of Crete*, τ. 3: *Amari Province*, Leiden 2010, 76, 80.

11. N. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Από τις τοιχογραφίες του αγίου Δημητρίου Κροκεών, *ΔΧΑΕ* 12 (1984), 203-238, ιδίως 232· WALTER, *Warrior Saints*, 87, σημ. 76, 88· Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου (1286) στις Κροκεές Λακωνίας και το εργαστήριο του Ανώνυμου ζωγράφου. Συμβολή στη μελέτη της πρώιμης παλαιολόγειας ζωγραφικής στη Λακωνία*, Τρίπολη 2012, 122, πίν. 20α. Μεγάλο τμήμα της αρχικής παράστασης καλύπτεται από μεταγενέστερο στρώμα τοιχογραφίας του 18ου αιώνα με το ίδιο ακριβώς θέμα. Βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Άγιος Δημήτριος Κροκεών, 232, 235-236· ΔΙΑΜΑΝΤΗ, *Κροκεές*, 122.

Νίκωνος στην Τρύπη Λακωνίας (τελευταίες δεκαετίες 13ου αι.)¹². Έως τα μέσα του 14ου αιώνα η παράσταση συναντάται εντός και εκτός της βυζαντινής αυτοκρατορίας, συγκεκριμένα στην Εύβοια (Άγιος Δημήτριος Μακρυχωρίου, 1302/1303)¹³, στην Πελοπόννησο (Αγία Σοφία Λαγκαδάς Έξω Μάνης, α΄ τριακονταετία 14ου αι.)¹⁴, αλλά κυρίως στη δυτική και κεντρική Κρήτη: στην Παναγία Διβλοχωρίου (αρχές 14ου αι.)¹⁵, στην Παναγία Δρυμίσκου (1317/1318)¹⁶, στον Άγιο Γεώργιο Ανύδρων (1323)¹⁷, στην Αγία Παρασκευή στο χωριό Μέλαμπες (περ. 1320)¹⁸, στον Άγιο Ιωάννη Ανωγείων (περ. 1320)¹⁹ και στην Αγία Ειρήνη στη Μουρνέ (δεκ. 1320)²⁰. Κατά τη γνώμη μας, τέτοιας έκτασης διάδοση σε τόσες περιοχές –ορισμένες εκ των οποίων ήταν αρκετά απομακρυσμένες μεταξύ τους, λ.χ. η Εύβοια, και υπό ποικίλη πολιτική κυριαρχία– προϋπέθετε βάθος χρόνου και συμβάλλει στη χρονολόγηση της σκηνης πριν το τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα.

Μία άλλη παραλλαγή της εν λόγω παράστασης του μυροβλύτη αγίου συνιστά η απόδοση με τον Ιωαννίτζη έφιππο. Η συγκεκριμένη απεικόνιση προέκυψε από τον συνδυασμό δύο θαυμάτων που εμπεριέχονται στα προαναφερθέντα έργα του Ιωάννη Σταυρακίου και Κωνσταντίνου Ακροπολίτη, τις θαυμαστές δολοφονίες του Ιωαννίτζη –που έλαβε την πλήρη και πιο εκτενή της μορφή στα συγκεκριμένα αγιολογικά κείμενα–

12. Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, Οι τοιχογραφίες του ασκηταριού του Αγ. Νίκωνος στην Τρύπη της Λακωνίας, ΛΣ 9 (1988), 351-352, 367, 372, εικ. 3.

13. Μ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Οι Τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στο Μακρυχώρι και της Κομήσεως της Θεοτόκου στον Οξύλιθο της Ευβοίας, Αθήνα 1991, 94, πίν. 31.

14. Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Ο ναός της Αγίας Σοφίας στη Λαγκαδά της Έξω Μάνης, ΛΣ 6 (1982), 96, 123.

15. Ι. SPATHARAKIS, *Byzantine Wall Paintings of Crete*, τ. 4: *Agios Basileios Province*, Leiden 2015, 43, 52-53, εικ. 86.

16. SPATHARAKIS, *Paintings of Crete*, τ. 4, 55, 67.

17. Κ. ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ, Άγιος Γεώργιος Ανυδριώτης, *Κρητικά Χρονικά* 13 (1959), 143, 147, 160-161· Μ. BISSINGER, *Kreta, Byzantinische Wandmalerei*, München 1995, 97-98, αρ. 53.

18. BISSINGER, *Kreta*, 94, αρ. 50· SPATHARAKIS, *Paintings of Crete*, τ. 4, 139, 145.

19. BISSINGER, *Kreta*, 158, αρ. 126· Ι. SPATHARAKIS, *Byzantine Wall Paintings of Crete*, τ. 2: *Mylopotamos Province*, Leiden 2010, 68, 73, 76, εικ. 82.

20. SPATHARAKIS, *Paintings of Crete*, τ. 4, 158, εικ. 392. Από την παράσταση σώζονται μόνο τα δύο εμπρόσθια πόδια του αλόγου, όπως επίσης η άκρη του κράνους και το αριστερό χέρι της πεσμένης μορφής του Ιωαννίτζη να βαστάζει ασπίδα.

και του Ραδομηρού, γιου και διαδόχου του Βούλγαρου ηγέτη Σαμουήλ. Ο Ραδομηρός αναφέρεται ότι εξοντώθηκε από τον άγιο Δημήτριο στη διάρκεια κυνηγιού στην περιοχή Σοσκός της Δυτικής Μακεδονίας (σημ. Φρούριο Σερβίων), σε πλήρη αντίθεση με τις ιστορικές μαρτυρίες, σύμφωνα με τις οποίες φονεύθηκε από τον εξάδελφό του Ιωάννη Βλαδισθλάβο στα 1015, με στόχο να αναλάβει ο τελευταίος τη βουλγαρική ηγεσία²¹.

Στο γενικότερο πλαίσιο της επανεμφάνισης των Συλλογών Θαυμάτων κατά την παλαιολόγεια εποχή, ιδίως μετά την αποκήρυξη της ενωτικής συνόδου της Λυών το 1282 από τον Ανδρόνικο Β΄, καθώς και του εμπλουτισμού των παλαιότερων θαυματουργικών δράσεων με νέες²², τα δύο ανωτέρω θαύματα εντοπίζονται για πρώτη φορά στο έργο του Ιωάννη Σταυρακίου στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 13ου αιώνα²³. Ο Σταυράκιος συνέγραψε τον Λόγο στη Θεσσαλονίκη, στην οποία μετέβη γύρω στα 1280 ή και νωρίτερα, πιθανώς λόγω των διώξεων που ασκούσαν

21. Σταυράκιος, Λόγος, 360.11-361.15, ιδίως 361.8-11· Ακροπολίτης, Λόγος, 199.31-200.32, ιδίως 200.27-30· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ιστορήσεις παλληκαριών, 222-223· Ν. ΠΑΖΑΡΑΣ, Εικονογραφικοί τύποι του αγίου Δημητρίου, στο: *Ο Άγιος Δημήτριος στην τέχνη του Αγίου Όρους* [σημ. 1], 44· ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, 112-114, όπου αναλυτικά η βιβλιογραφία. Η V. ΤΑΡΚΟΒΑ-ΖΑΙΜΟΒΑ (*Bulgarians by Birth: the Comitopuls, Emperor Samuel and their Successors According to Historical Sources and the Historiographic Tradition*, μετ. από τα Βουλγαρικά Κ. ΡΕΤΚΟΒ, Leiden-Boston 2018, 139) ταυτίζει τον Σοσκό με τη σημερινή Αριδαία της Αλμωπίας.

22. S. ΕΦΘΥΜΙΑΔΙΣ, Late Byzantine Collections of Miracles and their Implications, στο: *Οι ήρωες της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, επιμ. έκδ. Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, Αθήνα 2004, 239-240· Ο ΙΔΙΟΣ, Collections of Miracles (Fifth-Fifteenth Centuries), στο: *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*, επιμ. έκδ. S. ΕΦΘΥΜΙΑΔΙΣ, τ. 2, Dorchester 2014, 126-130· A.-M. ΤΑΛΒΟΤ, Hagiography in Late Byzantium (1204-1453), στο: *The Ashgate Research Companion*, τ. 1, 176-179· Σ. ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ, Η βυζαντινή αγιολογία: εισαγωγικό δοκίμιο, στο: *Βυζάντιο. Ιστορία και πολιτισμός, ερευνητικά πορίσματα*, επιμ. έκδ. Τ. ΛΟΥΠΗΣ - Δ. ΛΑΜΠΙΔΑ, τ. 4, Αθήνα 2017, 87-88.

23. I. DUJČEV, I «Miracula S. Demetrii Thessalonicensis» di Giovanni Stauracio in traduzione slava medioevale, *RSBN* 14-16 (1977-1979), 242· Ο ΙΔΙΟΣ, A quelle époque vécut l'hagiographe Jean Staurakios ?, *AnBoll* 100 (1982), 677-681· ΕΦΘΥΜΙΑΔΙΣ, Collections of Miracles, 124-25· ΤΑΡΚΟΒΑ-ΖΑΙΜΟΒΑ, *Bulgarians by Birth*, 138. Σχετικά με τον λόγιο Ιωάννη Σταυράκιο, βλ. *PLP* 26708· Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, Ιωάννης Σταυράκιος: ένας λόγιος στη Θεσσαλονίκη της πρώιμης παλαιολόγειας εποχής, *Σύμμεικτα* 16 (2003), 379-394· ΤΑΛΒΟΤ, *Hagiography*, 176.

από την κεντρική εξουσία στους ανθενωτικούς της πρωτεύουσας²⁴. Ως πιθανότερη περίοδο σύνθεσης του κειμένου προτείνουμε το διάστημα 1280-1284, μετά δηλαδή την άνοδο στον βουλγαρικό θρόνο του Γεωργίου Α΄ Τέρτερ (1279-1292), ιδρυτή της νέας δυναστείας των Τερτεριδών, στα τέλη του 1279. Ο τελευταίος αναδείχθηκε βασιλιάς από τους Βούλγαρους αριστοκράτες μετά τη φυγή του Ιωάννη Ασάν Γ΄, γαμπρού από το 1278 και ευνοούμενου του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου²⁵. Κατά τη διάρκεια αυτής της πενταετίας οι σχέσεις των δύο κρατών υπήρξαν άκρως τεταμένες, καθώς ο Τέρτερ όχι μόνο θεωρήθηκε από τους Βυζαντινούς σφετεριστής του βασιλικού αξιώματος, αλλά και συμάχησε με κατεξοχήν αντιβυζαντινές δυνάμεις, όπως ο Κάρολος Αηίου και ο Ιωάννης Α΄ της Θεσσαλίας. Τα δύο κράτη συνήψαν συνθήκη ειρήνης μόλις στα 1284, με τον Τέρτερ να παραμένει έκτοτε μέχρι το τέλος της βασιλείας του (1292) πιστός σύμμαχος του βυζαντινού αυτοκράτορα²⁶. Οι θαυμαστές ενέργειες του αγίου Δημητρίου επαναλήφθηκαν από τον Κωνσταντίνο Ακροπολίτη στον αντίστοιχο Λόγο του γύρω στα 1300, εποχή κατάληψης της εξουσίας από τον γιου του Γεωργίου Α΄, Θεόδωρο Σβιατοσλάβο (1299/1300-1322), ο οποίος κατά τα πρώτα χρόνια της παραμονής του στην εξουσία ακολούθησε αντιβυζαντινή πολιτική²⁷.

24. Σταυράκιος, *Λόγος*, 375.31-36· ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, Σταυράκιος, 387, 391, 393-394.

25. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, ἐκδ. Α. FAILLER, *Georges Pachymères Relations historiques* (CFHB 24), τ. 2, Paris 1984, 557.23-30, 559.16-23, 567.25-569.21, 589.21-22· Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*, ἐκδ. L. SCHOPEN, *Nicephori Gregorae Byzantina Historia* (CSHB), τ. 1, Bonn 1829, 132.9-133.18· Arch. A. PAPADOPOULOS, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259-1453*, München 1938, 27-28· D. NICOL, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, London 1972, 72· J. FINE, *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Michigan 1987, 196, 198, 224· MADGEARU, *The Asanids*, 264-265.

26. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, τ. 3, Paris 1999, 69.21-25· F. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden der Oströmischen Reiches von 565-1453*, τ. 4: *Regesten von 1282-1341*, München 1960, αρ. 2099· Α. ΛΑΙΟΥ, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II. 1282-1328*, Cambridge Mass. 1972, 29-30, 37· FINE, *Late Medieval Balkans*, 195, 198-199, 224-225· Π. ΣΟΦΟΥΛΗΣ, *Η μεσαιωνική Βουλγαρία, στο: Μεσαιωνικός Σλαβικός Κόσμος*, επιμ. ἐκδ. Π. ΣΟΦΟΥΛΗΣ - Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Αθήνα 2014, 97.

27. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, τ. 4, Paris 1999, 445.21-447.12, 489.8-493.11· FINE, *Late Medieval Balkans*, 227-229· NICOL, *Last Centuries*, 147· ΛΑΙΟΥ, *Andronicus II*, 100-101, 160-161, 170-171, 182, 281, 290. Ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, γιουός του

Η θαυμαστή εξόντωση του Ραδομηρού, κατά τη γνώμη μας, στηρίχθηκε στην πολιτική γενεαλογική θεωρία των Ασανίδων, βάσει της οποίας οι Κομητόπουλοι και δη ο Σαμουήλ υπήρξαν ιδεολογικοί τους πρόγονοι, προκειμένου να κατασκευαστεί ένα ιστορικό παράλληλο του θανάτου του Ιωαννίτζη που θα προσέδιδε ακόμα μεγαλύτερη γνησιότητα σε αυτή τη θαυματουργική επέμβαση²⁸. Στο πλαίσιο της ανατροπής του Ιωάννη Ασάν Γ΄ και της ασανιδικής δυναστείας εν γένει (1279), τα παραπάνω θαύματα καταδεικνύουν την κατάληξη τόσο των μελών της εν λόγω δυναστικής οικογένειας, όσο και των προκατόχων τους, των Κομητόπουλων. Παράλληλα, θεωρούμε πως έτσι μειωνόταν η εικόνα του βουλγαρικού βασιλικού αξιώματος, ενώ δηλωνόταν υπαινικτικά και προϊδεαζόταν η πορεία της νέας δυναστείας των Τερτεριδών και των δύο πρώτων βασιλέων της, κατά το πρότυπο των προηγούμενων ηγεμόνων, δηλαδή η πολιτική τους αποτυχία ως εκ Θεού τιμωρία.

Η παραλλαγή του εικονογραφικού τύπου με τον Ιωαννίτζη έφιππο πιστεύουμε ότι εμφανίστηκε κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 13ου αιώνα (1280-1300), καθώς συναντάται σε φορητή εικόνα στην εκκλησία του Αγίου Δημητρίου στο Prizren (τέλη 13ου αι.)²⁹, στην Κρήτη, στον ναό του Αγίου Γεωργίου Αποδούλου Αμαρίου στις αρχές του επόμενου αιώνα³⁰ και στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου Χελιανών Μυλοποτάμου

ιστορικού Γεωργίου Ακροπολίτη, ο πολυγραφότερος παλαιολόγειος συγγραφέας αγιολογικών κειμένων και ακραιφνής ενάντιος της Ένωσης των Εκκλησιών, υπήρξε υψηλόβαθμος κρατικός αξιωματούχος επί Ανδρονίκου Β΄ (1282-1328). Σχετικά βλ. *PLP* 520· *ODB*, τ. 1, λήμμα Constantine Akropolites (A.-M. TALBOT)· D. NICOL, Constantine Akropolites. A Prosopographical Note, *DOP* 19 (1965), 249-256· Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, Ο Μέγας Κωνσταντίνος στο αγιολογικό έργο του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη: Ιδεολογικές επαναλήψεις και νέες προσεγγίσεις, στο: AUREUS, *Τόμος αφιερωμένος στον καθηγητή Ευάγγελο Κ. Χρυσό*, επιμ. έκδ. Τ. ΚΟΛΙΑΣ - Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Αθήνα 2014, 417-441· Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, Constantine Akropolites on Constantine the Great: Motivations and Approaches, στο: *Niš and Byzantium XII: "Constantine, in hoc signo vinces"*, 313-2013 (June 23rd, 2014), επιμ. έκδ. Μ. ΡΑΚΟCΙΑ, Niš 2014, 581-590. Βλ. παρακάτω, 207 και σημ. 78.

28. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ιδεολογικές αντιπαραθέσεις*, 113-114.

29. R. PETROVIĆ, A propos de la datation d'une icône de Prizren qui évoque saint Dimitri tuant l'empereur Kaloian et sauvant la ville de Salonique, στο: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα* [σημ. 2], 422-423, 428, 424, σχέδ. Γ· MADGEARU, *The Asanids*, 170.

30. BISSINGER, *Kreta*, 167, αρ. 139· SPATHARAKIS, *Paintings of Crete*, τ. 3, 30, 33, ειχ. 72.

στα 1319³¹, ενώ πάλι στη Σερβία, στο παρεκκλήσιο του Αγίου Δημητρίου του καθολικού της μονής Dečani, όπου για πρώτη φορά εντάσσεται σε εικονογραφικό κύκλο της ζωής και των θαυμάτων του αγίου Δημητρίου³².

Αναφορικά με τη φορητή εικόνα στο Prizren, δηλώνει όχι μόνο τις σερβικές διεκδικήσεις επί των βαλκανικών -βυζαντινών και μη- εδαφών από το 1282 κ.εξ., όταν επί Στεφάνου Ούρεση Β΄ Μιλούτιν (1282-1321) τα νότια σύνορα του σερβικού κράτους άρχισαν να επεκτείνονται προς τον Νότο³³, αλλά και τη σερβοβουλγαρική αντιπαράθεση των αρχών της τελευταίας δεκαετίας του 13ου αιώνα. Συγκεκριμένα, γύρω στα 1292 η ημι-ανεξάρτητη βουλγαρική ηγεμονία του Βιδινίου (ΒΔ της σημερινής Βουλγαρίας) κατέστη φόρου υποτελής των Σέρβων μετά από επιδρομές του ηγεμόνα της *Šišman* εναντίον του σερβικού κράτους και την ανταπάντηση του Σέρβου κράτη. Επομένως, η χρονολόγηση της εικόνας μπορεί να τοποθετηθεί εντός της δεκαετίας του 1290, *post* 1292³⁴.

Αναφορικά με την παρουσία της παράστασης του «βουλγαροκτόνου» αγίου Δημητρίου στη σερβική μονή Dečani, πιστεύουμε ότι εντάσσεται στη λογική της κατάκτησης της χερσονήσου του Αίμου για

31. BISSINGER, *Kreta*, 127, αρ. 92· SPATHARAKIS, *Paintings of Crete*, τ. 2, 138, 141-142, εικ. 212.

32. J. RADOVANOVIĆ, Heiliger Demetrius – Die Ikonographie seines Lebens auf den Fresken des Klosters Dečani, στο: *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*, Belgrade 1987, 75-88, κυρίως 87-88, εικ. 13· S. ΡΑΛΙĆ, Ciklus sv. Dimitrija u severnom paraklisu Dečana, στο: *Stenopsis na manastir Dečani. Materiali i prouchvaniya*, επιμ. έκδ. V. DJURIĆ, Beograd 1995, 353-359· PETROVIĆ, Icône de Prizren, 426· WALTER, *Warrior Saints*, 86-88· BAUER, *Patron*, 308· MADGEARU, *The Asanids*, 170. Η γραπτή διακόσμηση του ναού χρονολογείται στην περίοδο 1331-1348. Βλ. G. SUBOTIĆ, Prilog hronologiji dečanskog zidnog slikarstva, *ZRVI* 20 (1981), 111-138· Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Εικαστικές εκφάνσεις της πολιτικής ιδεολογίας του Στέφανου Dušan σε μνημεία της εποχής του και τα βυζαντινά πρότυπα τους, στο: *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον 14ο αιώνα*, Αθήνα 1996, 151.

33. Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορικά*, τ. 3, 285.7-12· Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 202.21-23· NICOL, *Last Centuries*, 72· L. ΜΑΥΡΟΜΑΤΙΣ, *La fondation de l'empire serbe : Le kralj Milutin*, Θεσσαλονίκη 1978, 29-35· FINE, *Late Medieval Balkans*, 219· L. ΜΑΚΣΙΜΟΒΙĆ, *Η εθνογένεση των Σέρβων στον Μεσαίωνα*, Αθήνα 1994, 32-33· Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Οι Σέρβοι και η Σερβία κατά τους μέσους χρόνους, στο: *Μεσαιωνικός Σλαβικός Κόσμος* [σημ. 26], 171.

34. FINE, *Late Medieval Balkans*, 220-221· VÁSÁRY, *Cumans*, 88-89.

να αποτυπωθούν οι επεκτατικές τάσεις του κράλη Στέφανου Ούρεση Δ΄ Dušan (1331–1355). Ο τελευταίος από το 1334 και ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1340 κ.εξ. κατέκτησε μεγάλο τμήμα των νότιων Βαλκανίων (Ήπειρο, Αλβανία, Θεσσαλία, Δυτική και Κεντρική Μακεδονία), μετατρέποντας το σερβικό βασίλειο σε αυτοκρατορία³⁵.

Τα πρωιμότερα δείγματα των δύο κυρίαρχων αποδόσεων του συγκεκριμένου εικονογραφικού τύπου καταγράφονται σε μία σειρά επαρχιακών μνημείων, κυρίως στον νότιο ελλαδικό χώρο (β΄ μισό 13ου–α΄ τέταρτο 14ου αιώνα): 1 στην Εύβοια, 3 στην υπό βυζαντινή διοίκηση Πελοπόννησο (Λακωνία-Μεσσηνιακή Μάνη), 1 στα Κύθηρα και 9 στην Κρήτη.

Σύμφωνα με την ερμηνεία που προτείνουμε, η σκηνή εισήχθη στη νότια Πελοπόννησο μετά την εκεί αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας το 1262, γεγονός που πιθανώς οφείλεται σε πολιτική της κεντρικής βυζαντινής εξουσίας να προωθήσει αυτή την παράσταση μαζί με τα πολιτικά της μηνύματα. Η κίνηση θα μπορούσε να ενταχθεί στη γενικότερη προσπάθεια αξιοποίησης της λατρείας του αγίου Δημητρίου στην προσωπική προπαγάνδα του Μιχαήλ Η΄ (1258–1282) ως ενός από τους προστάτες αγίους του πρώτου Παλαιολόγου αυτοκράτορα³⁶.

Η υιοθέτηση του αγίου Δημητρίου ως *μεγάλου προμάχου*³⁷ από μέρους του Μιχαήλ Η΄ δεν ήταν διόλου παράδοξη. Ο πατέρας του,

35. NICOL, *Last Centuries*, 181-182, 194, 202-207, 210, 265-266· FINE, *Late Medieval Balkans*, 287-288, 296-298, 300-307, 309-310, 320-321· G. SOULIS, *The Serbs and Byzantium during the reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355)*, Θεσσαλονίκη 1995· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Οι Σέρβοι*, 172-174.

36. Β. ΠΕΝΝΑ, Η απεικόνιση του αγ. Δημητρίου σε νομισματικές εκδόσεις της Θεσσαλονίκης: μεσοβυζαντινή και ύστερη βυζαντινή περίοδος, στο: *Πρακτικά Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης «Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο»*, επιμ. έκδ. Α. ΒΕΛΕΝΗΣ [Οβολός τ. 4], Αθήνα 2000, 198· S. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Aspects of Byzantine Art after the Recapture of Constantinople (1261-c. 1300): Reflections of Imperial Policy, Reactions, Confrontation with Latins*, στο: *Orient et Occident Méditerranéens au XIIIe siècle: les programmes picturaux*, επιμ. έκδ. J.-P. CAILLET – F. JOUBERT, Paris 2012, 42, 44, 49· Β. ΦΩΣΚΟΛΟΥ, Ο *Ρώμης άναξ* στην επιγραφή του αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Χορηγία, πολιτική και ιδεολογία στα χρόνια του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, *ΒυζΣυμ* 23 (2013), 18 κ.εξ.

37. Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, *Αυτοβιογραφία*, έκδ. Η. GRÉGOIRE, *Imperatoris Michaelis Palaeologi De vita sua*, *Byz* 29-30 (1959-1960), 461.

ο μέγας δομέστικος Ανδρόνικος Παλαιολόγος, υπήρξε διοικητής της Θεσσαλονίκης, ενώ πέθανε και τάφηκε εκεί, με αποτέλεσμα ο ίδιος ο Μιχαήλ να αντιμετωπίζει την πόλη ως πατρίδα του³⁸. Επίσης, *ἔοικε ὁ μυροβλύτης πατρῶος εἶναι τῶ τῶν Παλαιολόγων οἴκῳ προστάτης*, καθώς ο μέγας *ἐταιριάρχης* Γεώργιος Παλαιολόγος Δούκας Κομνηνός είχε ιδρύσει στην Κωνσταντινούπολη μοναστήρι αφιερωμένο στον μεγαλομάρτυρα (τέλη 11ου/αρχές 12ου αιώνα)³⁹.

38. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, τ. 1, Paris 1984, 217.3-6· Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή*, έκδ. Α. HEISENBERG, *Georgii Acropolitae Opera*, τ. 1, Leipzig 1903 (P. WIRTH, Stuttgart 1978), 83.17-84.9, 12-14, 161.25-162.13· Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονικὴ*, έκδ. Κ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη ἢ Συλλογὴ Ανεκδότων Μνημείων τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, τ. 7, Βενετία 1894, 540.10-541.10· Γρηγοράς, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*, 69.10-12· Μιχαήλ Παλαιολόγος, *Αυτοβιογραφία*, 449· Ιάκωβος, αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας, *Μονωδία εἰς τὸν κῆριν Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον*, έκδ. S. G. MERCATI, *Collectanea Byzantina*, τ. 1, Bari 1970, 68.25-72.14· Ο ΙΔΙΟΣ, *Στίχοι*, έκδ. S. G. MERCATI, *Collectanea Byzantina*, 111-112· Arch. PAPADOPOULOS, *Genealogie der Palaiologen*, 2· D. J. GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282. A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge Mass. 1959, 18, 21· Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΗ, Η Αχειροποίητος-Φανερωμένη των πρώτων Παλαιολόγων, *ΔΧΑΕ* 24 (2003), 94· D. ANGELOV, Byzantine Ideological Reactions to the Latin Conquest of Constantinople, στο: *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences / La IVe Croisade et ses conséquences*, επιμ. έκδ. Α. LAIOU, Paris 2005, 303· R. MACRIDES, *George Akropolites, The History, Introduction, Translation and Commentary*, Oxford 2007, 243-244, 353· ΦΩΣΚΟΛΟΥ, Ο *Ῥώμης ἀναξ*, 22, 27-28. *Μέγας δομέστικος*: πρόκειται για το υστεροβυζαντινό αξίωμα του αρχιστρατήγου, που αντικατέστησε το αντίστοιχο μεσοβυζαντινό του *δομestίκου τῶν σχολῶν*. Βλ. *ODB*, τ. 2, λήμμα *Megas Domestikos* (Α. ΚΑΖΗΔΑΝ).

39. Μιχαήλ Παλαιολόγος, *Αυτοβιογραφία*, 463· J. THOMAS – Α. CONSTANTINIDES-HERO, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, τ. 3, Washington D.C. 2000, 1237· V. LAURENT, La généalogie des premiers Paléologues, *Byz* 8 (1933), 136-137· R. JANIN, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, τ. 3: *Les Églises et les monastères de Constantinople*, Paris 1969 (1953), 92-94· ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΗ, Αχειροποίητος-Φανερωμένη, 94-95. *Μέγας ἐταιριάρχης*: επικεφαλής της *ἐταιρείας*, τμήματος της αυτοκρατορικής σωματοφυλακής, υπεύθυνος της ασφάλειας των ανακτόρων. Συναντάται από τα μέσα του 9ου αιώνα, αλλά διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο τον 10ο και 11ο αιώνα. Από τα τέλη του 11ου αιώνα οι 3 ή 4 *ἐταιρείαι* συγχωνεύθηκαν σε μία και αποκαλούνταν συχνά *Βάραγγοι*, διότι ήδη από τα μεσοβυζαντινά χρόνια αποτελούνταν από αρκετούς ξένους μισθοφόρους, ενώ λειτουργούσαν πλέον και ως επίλεκτο σώμα κρούσης. Βλ. *ODB*, τ. 2, λήμματα *Hetaireiarches & Hetaireia* (Α. ΚΑΖΗΔΑΝ)· P. KARLIN-HAYTER, L'Hétériarque: L'évolution de son rôle du *De Cerimoniis* au *Traité des Offices*, *JÖB* 23 (1974), 101-102.

Όμως, πέρα από τους οικογενειακούς δεσμούς του αυτοκράτορα με τη Νύμφη του Θερμαϊκού και τον πολιούχο της, η προβολή του αγίου Δημητρίου εντάσσεται στη μίμηση στοιχείων της κομνηνικής δυναστείας στο πλαίσιο της παλαιολόγιας *renovatio imperii*. Όπως είναι γνωστό, ο Μιχαήλ Η΄, για να εδραιωθεί στην εξουσία, την οποία σφετερίστηκε από τον Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρη, αλλά και για να προβάλλει τη διακυβέρνησή του ως εποχή αποκατάστασης, ανασυγκρότησης και ανανέωσης της αυτοκρατορίας μετά την ανακατάληψη της βυζαντινής πρωτεύουσας (1261), προχώρησε στην επαναφορά παλαιότερων θεσμών και στην υιοθέτηση πρακτικών των Κομνηνών, η βασιλεία των οποίων θεωρούνταν η τελευταία περίοδος λάμψης και μεγαλείου της αυτοκρατορίας⁴⁰ και με την οποία ο ίδιος συνδεόταν συγγενικά⁴¹.

Οι Κομνηνοί, ως κατ' εξοχήν πολεμιστές αυτοκράτορες, σε μία περίοδο με πολυάριθμους εχθρούς από όλες τις γεωγραφικές κατευθύνσεις, επέλεξαν να επικαλεστούν την αρωγή στρατιωτικών αγίων απεικονίζοντάς τους στα νομίσματα και τα μολυβδόβουλλά τους, κυρίως τους τρεις μεγαλομάρτυρες Γεώργιο, Δημήτριο και Θεόδωρο τον Στρατηλάτη, τὸ τρισόλβιον ὄπλον τῶν εὐσεβῶν βασιλέων ἡμῶν... τὸ τρίξιφον κατακάρδιον ἥλωμα τῶν δυσμενῶν πολεμίων ἡμῶν⁴². Εξ αυτών

40. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγος Ν΄*, στο: P. WIRTH, *Eustathii Thessalonicensis, Opera minora* (CFHB 32), Berlin-New York 2000, 236.51-53: οὕτω βαρὺς ἐκράτει χειμῶν ἀναταρράτων πάντα καὶ συγγέων, ἕως τὸ Κομνηνόθεν ἔαρ ἀνέλαμψε R. MACRIDES, From the Komnenoi to the Palaiologoi: imperial models in decline and exile, στο: *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries. Papers from the Twenty-Sixth Spring Symposium of Byzantine Studies (St Andrews, March 1992)*, επιμ. ἐκδ. P. MAGDALINO, Aldershot 1994, 269-273· ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Reflections*, 49· ΦΩΣΚΟΛΟΥ, Ο΄ Ρώμης ἄναξ, 19, 24· C. HILSDALE, *Byzantine Art and Diplomacy in an Age of Decline*, Cambridge 2014, 102-103.

41. LAURENT, *Généalogie*, 139-140· Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ένα εικαστικό εγκώμιο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου: Οι εξωτερικές τοιχογραφίες στο καθολικό της μονής της Μανρωτίσσης στην Καστοριά, *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), 234· D. ANGELOV, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge 2007, 106-108, 119· ΦΩΣΚΟΛΟΥ, Ο΄ Ρώμης ἄναξ, 25.

42. Όσιος Νεόφυτος ο Έγκλειστος, *Εγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον καὶ ἔνδοξον μεγαλομάρτυρα Χριστοῦ Δημήτριον περὶ τε τῆς αὐτοῦ μαρτυρίας καὶ θαυμάτων καὶ τοῦ σεβασμίου ναοῦ αὐτοῦ*, ἐκδ. Ν. ΠΑΠΑΓΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ-ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ, *Αγίου Νεοφύτου Έγκλείστου, Συγγράμματα*, τ. 3: *Πανηγυρική Α΄*, Πάφος 1999, 325.225-233, κυρίως

πρώτος τοποθετήθηκε στον οπισθότυπο προμεταρρυθμιστικού ιστάμενου (σταυροαγιοδημητράτου) από τον Αλέξιο Α΄ ο άγιος Δημήτριος με το ένα χέρι να κραδαίνει γυμνό ξίφος και με το άλλο να υψώνει μαζί με τον αυτοκράτορα πατριαρχικό σταυρό ή λάβαρο. Πρόκειται για τον δεύτερο άγιο που συναντάται σε βυζαντινό νόμισμα, μετά τον Τίμιο Πρόδρομο σε χρυσό σόλιδο του αυτοκράτορα Αλέξανδρου (912-913)⁴³. Η κοπή σημειώθηκε το 1083 μετά την αποτυχημένη εξάμηνη πολιορκία της Λάρισας από τους Νορμανδούς (1082-1083) κατά την α΄ νορμανδική εκστρατεία (1081-1085), η λύση της οποίας υπήρξε καταλυτική για την επικράτηση των Βυζαντινών στον πόλεμο και αποδόθηκε στον μυροβλύτη άγιο, διότι, σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή, ο τελευταίος εμφανίστηκε στον ύπνο του αυτοκράτορα τη νύχτα πριν τη βυζαντινή αντεπίθεση και τον διαβεβαίωσε για τη νίκη του επί των εχθρών⁴⁴. Στον

226-227, 229-230. Πβλ. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Λόγος εις τοὺς ἁγίους τρεῖς μεγάλους μάρτυρας, Δημήτριον, Γεώργιον, καὶ Θεόδωρον τὸν στρατηλάτην*, έκδ. I. PARASKEVOPOULOU, An Unpublished Discourse of Nikephoros Gregoras on Saints Demetrios, George and Theodore (BHG 2427). A Critical Edition, *Parekbolai* 2 (2012), 49-76. Βλ. J-C. CHEYNET – C. MORRISSON, *Texte et image sur les sceaux byzantins: les raisons d'un choix iconographique*, *SBS* 4 (1995), 16, 29· ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-VERTI, *Reflections*, 42· ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ιδεολογικές αντιπαραθέσεις*, 100-101. Πβλ. GROTOWSKI, *Arms and Armour*, 115.

43. M. HENDY, *Catalogue of the byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Washington D.C. 1999, τ. 4/1, 189-190, 205-206, τ. 4/2, αρ. 4.1-4.2, 5a.1-2, 5b.2-4· Ο ΙΔΙΟΣ, *Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1261*, Washington D.C. 1969, 41, 43, 71-72, 74· P. GRIERSON, *Catalogue of the byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, τ. 3, Washington D.C. 1973, 524, αρ. 2.1-2.2· ΠΕΝΝΑ, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 195-196· MORRISSON, *Coinage Thessalonike*, 174-175· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Πρότυπο ανδρείας*, 30· BAUER, *Patron*, 286· ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ιδεολογικές αντιπαραθέσεις*, 101, όπου αναλυτικά η βιβλιογραφία. Ο αρχάγγελος Μιχαήλ απεικονίζεται στον οπισθότυπο χρυσού ιστάμενου του Μιχαήλ Δ΄ (1034-1041), αλλά δεν συγκαταλέγεται στους αγίους. Βλ. *DOC*, τ. 3, 1973, 726, αρ. 2· MORRISSON, *Coinage in Thessalonike*, 175· HILSDALE, *Art and Diplomacy*, 154.

44. Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, έκδ. D. REINSCH – A. KAMBYLIS, *Annae Comnenae Alexias* (CFHB 40), Berlin-New York 2001, 155.56-156.66: *ἐπει δὲ ἡλιος κατέδυ αὐτὸς τὸ δι' ὅλης κεκοπιακῶς τῆς ἡμέρας ὁ βασιλεὺς εἰς ὕπνον ἐτρέπετο, ὄνειρος ἐφίσταται τούτῳ. ἐδόκει ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τεμένους τοῦ μεγαλομάρτυρος Δημητρίου εἶσταναι καὶ φωνῆς ἀκοῦσαι «μὴ λυποῦ μηδὲ στένε, αὔριον νικᾷς». Τὴν δὲ φωνὴν βάλλειν αὐτοῦ τὴν ἀκοὴν ᾤετο ἐκ μιᾶς τῶν ἐν τῷ τεμένει ἀπρωρημένων εἰκόνων, ἐν ᾗ ὁ μεγαλομάρτυς Δημήτριος κατεγέγραπτο. διυπνισθεὶς δὲ καὶ περιχαρῆς γεγρονῶς ἐκ τῆς τοῦ ὄνειρου ταύτης ὁμφῆς ἔθεοκλύτει τὸ τῷ μάρτυρι καὶ προσυπισχενῆτο, εἰ γένοιτό οἱ νίκην κατὰ τῶν ἐχθρῶν*

ίδιο άγιο κατέφυγε ο Αλέξιος Α΄ το 1107 προετοιμάζοντας τη βυζαντινή άμυνα εναντίον της επιδρομής του Νορμανδού Βοημούνδου (1107-1108)⁴⁵. Εξάλλου ο μεγαλομάρτυρας κοσμούσε τις σφραγίδες του Αλεξίου Κομνηνού πριν ακόμα αναρρηθεί στον αυτοκρατορικό θώκο⁴⁶, ενώ δύο επιγράμματα του Μανουήλ Στραβορωμανού αφιερωμένα στον άγιο Δημήτριο ήταν κεντημένα στον θυρεό που κοσμούσε τον θώρακα του αυτοκράτορα, στα οποία γινόταν επίκληση στον μυροβλήτη ως *όπλον δυνατόν, ένδυσιν σωτηρίου*, αποδίδοντας την απόλυτη ταύτιση και την πολεμική σύμπραξη του αυτοκράτορα με τον προστάτη άγιο του⁴⁷. Ακολούθησαν και άλλα παρόμοια νομίσματα επί Ιωάννη Β΄⁴⁸, αλλά

άρασθαι, αυτόθι τὲ παραγενέσθαι καὶ πρὸ σταδίων ἱκανῶν τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης οὐκ ἔφιππον, ἀλλὰ πεζῇ καὶ βάδην ἐρχόμενον εἰς τὴν αὐτοῦ ἐλεύσεσθαι προσκύνησιν. Πβλ. Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 184.7-11· Εφραίμ ο Αίνιος, *Χρονική Ἱστορία*, έκδ. Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Ephraem Aenii Historia Chronica* (CFHB 27), Αθήνα 1990, 130.3503-131.3533. Βλ. HENDY, *Coinage*, 44-45· PENNA, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 196· E. MALAMUT, *Alexis Ier Comnène*, Paris 2007, 82, 102· GROTOWSKI, *Arms and Armour*, 115· BAUER, *Patron*, 285. Πβλ. Α. ΓΑΛΒΙΝΑΣ, *Οι Νορμανδοί στη Θεσσαλία και η πολιορκία της Λάρισας (1082-1083)*, *Βυζαντιακά* 4 (1984), 33-45· G. THEOTOKIS, *The Norman Campaigns in the Balkans: 1081-1108*, Woodbridge 2014, 172-175· Ο ΙΔΙΟΣ, *Bohemond of Taranto: Crusader and Conqueror*, Yorkshire-Philadelphia 2020, 52-56.

45. Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, 370.42-46. Πβλ. Εφραίμ, *Ἱστορία*, 133.3604-134.3619. Βλ. BAUER, *Patron*, 286. Σχετικά με την επιδρομή του Βοημούνδου, βλ. S. RUNCIMAN, *A History of the Crusades*, τ. 2, Cambridge 1954, 49-51· H. FINK, *The Foundation of the Latin States, 1099-1118*, στο: *A History of the Crusades*, επιμ. έκδ. Κ. SETTON κ.ά., τ. 1, Philadelphia 1955, 392· Α. ΛΑΙΟΥ, *Byzantium and the Crusades in the Twelfth Century: Why was the Fourth Crusade late in coming?*, στο: *Urbs Capta* [σημ. 38], 17-28· THEOTOKIS, *Norman Campaigns*, 200-214· Ο ΙΔΙΟΣ, *Bohemond of Taranto*, 142-158.

46. G. ZACOS - A. VEGLERY, *Byzantine Lead Seals*, τ. 1/3, Basel 1972, 2703-2707· V. LAURENT, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, τ. 2, Paris 1981, αρ. 933-936· J. NESBITT - N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. 1: *Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, Washington D.C. 1991, αρ. 1.15-16· CHEYNET - MORRISON, *Texte et image*, 16, 29· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Πρότυπο ανδρείας*, 30· GROTOWSKI, *Arms and Armour*, 115, σημ. 191. Πβλ. MALAMUT, *Alexis Ier*, 102.

47. Μανουήλ Στραβορωμανός, *Πρὸς τὸν ἅγιον Δημήτριον εἰκονισμένον ἐκ χρυσοῦ ἐν ἱματίῳ ὃ φορεῖται ἄνω τῶν ὑπτίων, καλεῖται δὲ ἐπανωκλίβανον καὶ Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν ἅγιον ἀπὸ τῆς δεσποίνης*, έκδ. P. GAUTIER, *Le dossier d'un haut fonctionnaire byzantine d'Alexis Ier Comnène, Manuel Straboromanos*, *REB* 43 (1965), 201, ιδίως 201.3· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Πρότυπο ανδρείας*, 30-31.

48. Συγκεκριμένα, μισά τεταρτηρά με τον άγιο ημίσωμο στον εμπροσθότυπο,

κυρίως επί Μανουήλ Α΄, με τον αυτοκράτορα να κρατά μαζί με τον μυροβλύτη λάβαρο στον οπισθότυπο ήλεκτρου τραχέος⁴⁹. Κατ' επίδραση του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος, η τιμή προς τον άγιο Δημήτριο διαδόθηκε στους αριστοκρατικούς κύκλους, με τα μέλη τους να υιοθετούν στις σφραγίδες τους τη μορφή του με στρατιωτική περιβολή⁵⁰.

Τον 12ο αιώνα η λατρεία του πολιούχου της Θεσσαλονίκης γνώρισε νέα άνθηση. Για πρώτη φορά μετά τον 7ο αιώνα, όταν συντάχθηκαν τα πρώτα συμπιλήματα θαυμάτων (*Miracula*) του αγίου Δημητρίου, συγκροτήθηκαν δύο νέες συλλογές, μία εκ των οποίων από τον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Νικήτα (1148-1180), η οποία συνιστά σύνοψη της α΄ συλλογής, αυτής του αρχιεπισκόπου της πόλης Ιωάννη⁵¹. Παράλληλα, η λατρεία του αναπτύχθηκε δυναμικά στην Κωνσταντινούπολη επί Μανουήλ Α΄. Ο τελευταίος δώρισε νέα πολυτελή

στρατιωτικά ενδεδυμένο με σπαθί και ασπίδα. Βλ. *DOC*, τ. 4/1, 272-274, τ. 4/2, αρ. 17.9-11· HENDY, *Coinage*, 43, 107· Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός και η εποχή του (1118-1143)*, Αθήνα 2017, 225.

49. *DOC*, τ. 4/2, αρ. 9.1-7· HENDY, *Coinage*, 43, 115-116, 125. Πβλ. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγος Ν΄*, 233.50-53: [Η Θεσσαλονίκη] *αὐχεὶ πολιούχους ἔξω μὲν βίου τὸν τῆς ἀληθείας μέγαν μάρτυρα, ὃς τῷ ἔξαισίῳ μύθῳ παρασημαίνεται, ἐν βίῳ δὲ τὸν μέγιστον αὐτοκράτορα [Μανουήλ Α΄] ὃς ταῖς νίκαις ἐπονομάζεται, ὃν ὁ μὲν θεῶ παραστατῶν ἐξαιτεῖται, ὁ δὲ ἐκείθεν ἐνεργούμενος καταπράττειται τὰ σωτήρια*. Βλ. PENNA, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 196· MORRISSON, *Coinage in Thessalonike*, 175-176.

50. GROTOWSKI, *Arms and Armour*, 114. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο σεβαστός και μέγας δομέστικος Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως Ιωάννης Αξούχ, στενός συνεργάτης του Ιωάννη Β΄. Βλ. J. NESBITT - N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. 3: *West, Northwest, and Central Asia Minor and the Orient*, Washington D.C. 1996, αρ. 99.8a-b. Σχετικά με τον Ιωάννη Αξούχ, βλ. *ODB*, τ. 1, λήμμα Axouch (Α. ΚΑΖΗΔΑΝ - Α. CUTLER)· Κ. ΜΕΚΙΟΣ, *Ο Μέγας Δομέστικος του Βυζαντίου Ιωάννης Αξούχος και ο πρωτοστράτωρ υιός αυτού Αλέξιος*, Αθήνα 1932· M. BRAND, *The Turkish Element in Byzantium, Eleventh-Twelfth Centuries*, *DOP* 43 (1989), 4-6, 13 κ.εξ.

51. Νικήτας, αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, *Εἰς τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου*, έκδ. Α. ΣΓΑΛΑΣ, Νικήτα αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, *Εἰς τα θαύματα του αγίου Δημητρίου*, *EEBS* 12 (1936), 317-360· Ανώνυμος, *Θαύματα Ἁγίου Δημητρίου Γ΄*, έκδ. J.-P. MIGNE, *Miraculorum Liber III, Auctore Anonymo Altero*, PG 116, Paris 1864, στ. 1383C-1398C· S. ΕΦΘΥΜΙΑΔΙΣ, *Collections of Miracles*, 124. Σχετικά με τις παλαιότερες Συλλογές Θαυμάτων του αγίου Δημητρίου, βλ. P. LEMERLE (έκδ.), *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, τ. 1-2, Paris 1979.

λάρονακα για τα λείψανα του μυροβλύτη, προκειμένου να μεταφέρει το προκάλυμμα της παλιάς λειψανοθήκης στη μονή Παντοκράτορος Κωνσταντινουπόλεως το 1149⁵², δεδομένου ότι η απόσπαση λειψάνων ήταν αποφευκτέα μετά τις αποτυχημένες προσπάθειες του Ιουστινιανού Α΄ (527-565) και του Μαυρικίου (582-602)⁵³. Η μεταφορά αυτή έλαβε χώρα τοῦ πορφυρογεννήτου καὶ αὐτοκράτορος κυροῦ Μανουήλ τοῦ Κομνηνοῦ, ἐν τῇ πρὸς Σικελίαν ἐκστρατεία ὄντος. Τη χρονιά αυτή ξεκίνησε η μεγάλη βυζαντινή αντεπίθεση κατά των Νορμανδών, οι οποίοι κατά τη β΄ εκστρατεία τους εναντίον του Βυζαντίου (1147-1149) κατέλαβαν την Κέρκυρα, ενώ λεηλάτησαν την Κόρινθο και τη Θήβα. Ο Μανουήλ Α΄ μμήθηκε την καταφυγή του παππού του Αλεξίου Α΄ στη δύναμη του μεγαλομάρτυρα Δημητρίου για την εκδίωξη των Νορμανδών εισβολέων, κατορθώνοντας να τους απωθήσει και να ανακαταλάβει το νησί των Φαιάκων⁵⁴. Αυτή η πράξη του Μανουήλ συνιστούσε αντίκρουση

52. Νικάσιος μοναχός, *Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ μνήμη τῆς ἀπὸ Θεσσαλονίκης διὰ προστάξεως βασιλικῆς γενομένης εἰσελεύσεως τοῦ περιωνύμου καὶ ἀηττήτου Δημητρίου, τοῦ πρότερον ἐπικειμένου τῇ μυροβλύτῳ σορῶ καὶ σκέποντος ταύτην*, ἐκδ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ανάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τ. 4, Αγία Πετρούπολη 1899, 238-246· ΠΕΝΝΑ, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 198· Ν. ΣΙΩΜΚΟΣ, *Σχετικά με την προέλευση ενός ιδιόμορφου εικονιστικού τύπου του αγίου Δημητρίου*, *Βυζαντινά* 26 (2006), 303.

53. Ιωάννου αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, *Ὕμνος εἰς θεὸν καὶ τὸν πανένδοξον ἀθλοφόρον Δημήτριον ἐν μερικῇ διηγῆσει τῶν θαυμάτων*, ἐκδ. P. LEMERLE, *Les miracles de Saint Démétrius*, 88.1-90.17· *Συναξάριο Κωνσταντινουπόλεως*, ἐκδ. Η. DELEHAYE, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles 1902, στ. 163.37-164.10· Νικήτας Θεσσαλονίκης, *Εἰς τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου*, 350.22-351.29· Σταυράκιος, *Λόγος*, 343.11-344.6· Α. ΜΕΝΤΖΟΣ, *Το προσκύνημα του αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στα βυζαντινά χρόνια*, Αθήνα 1994, 64-65· Σ. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, *Άγιος Δημήτριος, ο αθλοφόρος της Θεσσαλονίκης και της Οικουμένης*, στο: *Ο Άγιος Δημήτριος στην τέχνη του Αγίου Όρους* [σημ. 1], 21· GROTOWSKI, *Arms and Armour*, 112.

54. Νικάσιος, *Μνήμη τῆς ἀπὸ Θεσσαλονίκης εἰσελεύσεως τοῦ περιωνύμου καὶ ἀηττήτου Δημητρίου*, 240.24-26· Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, ἐκδ. Α. ΜΕΙΝΕΚΕ, *Ioannis Kinnami, Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum* (CSHB), Bonn 1836, 92.17-23, 96.1-22, 98.5-101.17· Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ Διήγησις*, ἐκδ. J.-L. van DIETEN, *Nicetae Choniatae Historia* (CFHB 11), τ. 1, Berlin-New York 1975, 76.1-79.77, 82.66-89.52· Σκουταριώτης, 230.7-235.29. Σχετικά με τη β΄ νορμανδική επιδρομή, βλ. Κίνναμος, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, 92.7-17· Χωνιάτης, *Χρονικὴ Διήγησις*, 62.90-93, 72.90-76.95· Σκουταριώτης, 228.5-230.6· P. RASSOW, *Zum byzantinisch-normannischen Krieg 1147-1149*, *Mitteilungen des Instituts für Österreichischen Geschichtsforschung* 62 (1954), 213-218

της προσπάθειας του Ρογήρου Β΄ να προσεταιρισθεί τον μυροβλύτη κατά τη διάρκεια αυτής της νορμανδικής επιδρομής.

Η σύνδεση της πρωτεύουσας με τη Θεσσαλονίκη διαμέσου της τιμής προς τον άγιο Δημήτριο διαπιστώνεται και σε θαύμα των Συλλογών του Ιωάννη Σταυρακίου και του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη, σύμφωνα με το οποίο ο Θεσσαλονικεύς μεγαλομάρτυρας έκλεψε από το *Μέγα Παλάτιον* υπερπολυτελή *άλουργίδα* (αυτοκρατορική πορφυρόχρωμη χλαμύδα) του Μανουήλ Α΄ και τη μετέφερε πάνω στη σορό του. Αυτή η θαυματουργική αρπαγή οδήγησε τον αυτοκράτορα να δωρίσει εκτάσεις γης στον ναό του αγίου στη Θεσσαλονίκη ως ευχαριστία για τις νίκες που είχε χαρίσει στην αυτοκρατορία⁵⁵. Επίσης, στη βυζαντινή πρωτεύουσα έχει υποστηριχθεί ότι παράχθηκε ο εικονογραφικός τύπος του αγίου με μακριά μαλλιά μέχρι τον αυχένα, μουστάκι και υπογένειο (11ος-12ος αι.)⁵⁶.

Αυτή την κομηνήνεια καταφυγή στη βοήθεια, ιδίως τη στρατιωτική, του παμβαλκανικού μεγαλομάρτυρα και πολιούχου της Θεσσαλονίκης μιμήθηκαν ακόμα και ξένοι λαοί, λ.χ. οι Νορμανδοί. Πιο συγκεκριμένα, στη διάρκεια της β΄ νορμανδικής επιδρομής (1147-1149), ο Ρογήρος Β΄ της Σικελίας έκοψε το 1148 χάλκινα *follari* με τον άγιο Δημήτριο στον εμπροσθότυπο στρατιωτικά ενδεδυμένο να κρατά δόρυ και ασπίδα⁵⁷. Η απόδοση των νορμανδικών στρατιωτικών επιτευγμάτων στον άγιο Δημήτριο, τον μεγάλο αυτό άγιο της βαλκανικής χερσονήσου, δεν ήταν διόλου αυθόρμητη. Αποτελούσε μία καταφανή μίμηση και ανταπόκριση στην πρακτική του Αλεξίου Α΄ να προσεταιρισθεί τον Θεσσαλονικέα άγιο και να τον καταστήσει επικεφαλής του αντινορμανδικού του αγώνα

H. WIERUSZOWSKI, The Norman Kingdom of Sicily and the Crusades, στο: *A History of the Crusades*, επιμ. έκδ. K. SETTON κ.ά., τ. 2, Philadelphia 1969 (1962), 13-15· H. HOUBEN, *Roger of Sicily. A Ruler between East and West*, μετ. από τα Γερμανικά, Cambridge 2002, 84-86.

55. Σταυράκιος, *Λόγος*, 368.1-369.12· Ακροπολίτης, *Λόγος*, 208.22-209.30· EFTHYMIADIS, *Collections of Miracles*, 124-125.

56. ΣΙΩΜΚΟΣ, *Ιδιόμορφος εικονιστικός τύπος*, 293-318. Ο συγγραφέας ερμηνεύει τον νέο αυτό τύπο ως μία προσπάθεια οικειοποίησης του μεγαλομάρτυρα από τους Κωνσταντινοπολίτες και ανατροπής της αποκλειστικής σύνδεσής του με τη Θεσσαλονίκη.

57. L. TRAVAINI, *Aspects of the Sicilian Norman Copper Coinage in the Twelfth Century*, *Numismatic Chronicle* 151 (1991), 163· MORRISSON, *Coinage Thessalonike*, 186-187· BAUER, *Patron*, 287, εικ. 5a-c, 288.

λίγες δεκαετίες νωρίτερα, καθιστώντας τον άγιο μίγλο της έριδος μεταξύ Βυζαντινών και Νορμανδών⁵⁸.

Κάτι παρόμοιο επιχειρήθηκε παλαιότερα από τον Βοημούνδο μετά την κατάκτηση μίας πρώην βυζαντινής κτήσης, της Αντιόχειας, στο πλαίσιο της Α΄ σταυροφορίας (3 Ιουνίου 1098). Όπως σημειώνεται από τον ανώνυμο Νορμανδό συγγραφέα του χρονικού της Α΄ σταυροφορίας και τον Φράγκο ιερέα Πέτρο Tudebodus, καθώς οι σταυροφόροι κατακτητές της Αντιόχειας πολιορκούνταν από τον εμίρη της Μοσούλης Kerbogha και αφού αποφάσισαν να συγκρουσθούν μαζί του, ουράνιο ιππικό εμφανίσθηκε και τους ενίσχυσε στη νικηφόρα μάχη (28 Ιουνίου 1098) με επικεφαλής τους στρατιωτικούς μεγαλομάρτυρες Γεώργιο, Δημήτριο και Μερκούριο (ή Θεόδωρο, κατά τον Tudebodus). Η οικειοποίηση του αγίου Δημητρίου, ο οποίος διαχρονικά ήταν αποκλειστικά πολιούχος της Θεσσαλονίκης, συνιστά διεκδίκηση και απόσπαση της προστασίας και της στρατιωτικής αρωγής του από το πλευρό των Βυζαντινών στο νέο μέτωπο του βυζαντινονορμανδικού ανταγωνισμού για τον έλεγχο της Αντιόχειας, που θα διαρκούσε καθ' όλη τη διάρκεια παραμονής των Κομνηνών στον αυτοκρατορικό θρόνο⁵⁹.

Κατά το πρότυπο της κομνηνειακής δυναστείας, στα χρόνια του πρώτου Παλαιολόγου αυτοκράτορα ο άγιος Δημήτριος προβλήθηκε ως *πρέσβυς πρὸς θεόν, ὑπερασπιστής καὶ τῆς ζωῆς καὶ τῆς βασιλείας του*⁶⁰, γεγονός που αντανάκλαται σε μία σειρά ενεργειών, όπως στην απεικόνιση του

58. Βλ. παραπάνω, 196-197.

59. Ανώνυμος, *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, έκδ. R. HILL, *The Deeds of the Franks and the other Pilgrims to Jerusalem*, New York 1962, 69· Petrus Tudebodus, *Historia de Hierosolymitano itinere*, έκδ. J. H. HILL - L. L. HILL, Philadelphia 1977, 100, 112. Πβλ. Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, 331.18-335.19, 340.89-341.28· Εφραίμ, *Ιστορία*, 133.3588-3589, 3592-3603. Βλ. E. LAPINA, Demetrius of Thessaloniki: Patron Saint of Crusaders, *Viator* 40/2 (2009), 93-96, 100, 106· BAUER, *Patron*, 321-323· R. FORRAI, Byzantine Saints for Frankish Warriors: Anastasius Bibliothecarius' Latin version of the *Passion* of Saint Demetrius of Thessaloniki, στο: *L'héritage byzantin en Italie (VIIIe-XIIe siècle)*, επιμ. έκδ. S. BRODBECK κ.ά., τ. 3, Rome 2015, 198-199. Πβλ. S. RUNCIMAN, *A History of the Crusades*, τ. 1, Cambridge 1951, 231-234, 236-250· Ο ΙΔΙΟΣ, The First Crusade: Antioch to Ascalon, στο: *A History of the Crusades* [σημ. 44], 308-324· T. ASBRIDGE, *The Creation of the Principality of Antioch, 1098-1130*, Woodbridge 2000, 24-34· THEOTOKIS, *Bohemond of Taranto*, 104-116.

60. Μιχαήλ Παλαιολόγος, *Αυτοβιογραφία*, 461· ΦΩΣΚΟΛΟΥ, *Ο Ρώμης άναξ*, 22.

μεγαλομάρτυρα στα αυτοκρατορικά νομίσματα⁶¹ και στην ανακαίνιση της ομώνυμης οικογενειακής του μονής στην Κωνσταντινούπολη⁶². Ακόμα, ο Μιχαήλ Η΄ ανακαίνισε τη στέγη του μαρτυρίου του αγίου, του μεγαλοπρεπούς παλαιοχριστιανικού του ναού στη Θεσσαλονίκη, σύμφωνα με επίγραμμα στην ανατολική πλευρά του βορειοδυτικού πεσσού του Ιερού Βήματος⁶³, ενώ ο μητροπολιτικός ναός του Μυστρά, που ανοικοδομήθηκε αυτή την περίοδο (1262-1272), αφιερώθηκε στον πολιούχο της Θεσσαλονίκης⁶⁴.

Είναι απαραίτητο να μνημονεύσουμε ότι ο Μιχαήλ Η΄, στο πλαίσιο της ανανεωτικής του πολιτικής ως *Νέος Κωνσταντίνος*, εκτός από την ανακαίνιση εγκαταστάσεων και σημαντικών κτιρίων της πρωτεύουσας, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονταν ναοί και μονές⁶⁵, προχώρησε σε

61. ΦΩΣΚΟΛΟΥ, Ο *Ρώμης άναξ*, 26. Πιο αναλυτικά, ο μυροβλύτης απεικονίζεται σε χάλκινα τραχέα στο πλευρό του αυτοκράτορα να σηκώνουν από κοινού λάβαρο με ένσταυρο μετάλλιο στην κορυφή (P. GRIERSON, *Catalogue of the byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, τ. 5, Washington D.C. 2006, αρ. 147-150 ΠΕΝΝΑ, Απεικόνιση αγ. Δημητρίου, 198) ή ομοίωμα πόλης με επάλξεις (DOC, τ. 5, αρ. 155-160 ΠΕΝΝΑ, Απεικόνιση αγ. Δημητρίου, 201), είτε μόνος του άλλοτε καθιστός να κραδαίνει το ξίφος του (DOC, τ. 5, αρ. 133-143, 174-175 ΠΕΝΝΑ, Απεικόνιση αγ. Δημητρίου, 203), άλλοτε όρθιος να κρατά δόρυ και ασπίδα (DOC, τ. 5, αρ. 144-146, 162-164, 176-192 ΠΕΝΝΑ, Απεικόνιση αγ. Δημητρίου, 202) ή στον τύπο του μάρτυρα με τον μικρό σταυρό των μαρτύρων μπροστά στο στήθος του (DOC, τ. 5, αρ. 169-173 ΠΕΝΝΑ, Απεικόνιση αγ. Δημητρίου, 202).

62. Βλ. παρακάτω, 206.

63. A. RHOBY, *Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken*, Wien 2009, 196-197, αρ. 111· ΦΩΣΚΟΛΟΥ, Ο *Ρώμης άναξ*, 11-12. Βλ. παρακάτω, 204.

64. Γ. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Άγιος Δημήτριος. Η Μητρόπολη του Μυστρά*, Αθήνα 2002, 22· Η ΙΔΙΑ, *Άγιος Δημήτριος, η μητρόπολη του Μυστρά*, στο: *Τα μνημεία του Μυστρά. Το Έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, επιμ. έκδ. Σ. ΣΙΝΟΣ, Αθήνα 2009, 115-135· ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Reflections*, 44· ΦΩΣΚΟΛΟΥ, Ο *Ρώμης άναξ*, 27, σημ. 56.

65. Μανουήλ Ολόβωλος, *Λόγος Έγκωμιαστικὸς εἰς τὸν βασιλέα κυρὸν Μιχαὴλ τὸν Παλαιολόγον Γ΄*, έκδ. M. TREU, *Manuelis Holoboli orationes*, τ. 2, Potsdam 1907, 84.28-31· Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, τ. 1, 223.1-3· Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, 88.12-16· GEANAKOPOLOS, *Michael Palaeologus*, 121-125· NICOL, *Last Centuries*, 45-46· R. MACRIDES, *The New Constantine and the New Constantinople-1261?*, *BMGS* 6 (1980), 15 κ.εξ· A.-M. TALBOT, *The Restoration of Constantinople under Michael VIII*, *DOP* 47 (1993), 249 κ.εξ· R. MACRIDES, *From the Komnenoi to the Palaiologoi, 270-274*· T. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΙΣ, *Tampering with History: From Michael III to Michael VIII*, *BZ* 96/1 (2003), 207-208· ANGELOV,

χορηγίες προς ιερά καθιδρύματα είτε ως χρηματικές δωρεές και προνόμια, λ.χ. σε αθωνικές μονές και στο καθολικό της μονής της Παναγίας στην Απολλωνία, είτε για την ανακαίνιση και ιστόρησή τους, πρωτίστως στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας (μονή Παναγίας Μαυριώτισσας Καστοριάς, σπηλαιώδης ναός αγίου Εράσιμου Αχρίδας, ναός αγίου Νικολάου Πρίλεπ)⁶⁶. Πρόκειται για δυτικές περιοχές του κράτους πέριξ της Εγνατίας οδού που συνδέονταν αφενός με χορηγικά μνημεία της εποχής των Κομνηνών, αφετέρου με τη δράση των Νορμανδών κατά την πρώτη τους επιδρομή εναντίον του Βυζαντίου, για την αντιμετώπιση της οποίας ο πρώτος των Κομνηνών αυτοκρατόρων επικαλέστηκε τις πρεσβείες του σπουδαιότερου αγίου της ευρύτερης περιοχής, του μεγαλομάρτυρα Δημητρίου. Η παλαιολόγεια χορηγική δραστηριότητα στις συγκεκριμένες

Reactions, 305· S. KALOPISSI-VERTI, Patronage and Artistic Production in Byzantium during the Palaiologan Period, στο: *Byzantium: Faith and Power (1261-1557). Perspectives on Late Byzantine Art and Culture*, επιμ. έκδ. S. BROOKS, New York 2006, 76· ANGELOV, *Imperial Ideology*, 44-45, 91, 104· Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Παρατηρήσεις σε μία πρόσφατη χρονολόγηση παλαιολόγειας επιγραφής από τη Θεσσαλονίκη, στο: *Ανοιχτοσύνη. Μελέτες προς τιμή της Βασιλικής Παπούλια*, Θεσσαλονίκη 2012, 279-289· ΦΩΣΚΟΛΟΥ, Ο Ρώμης άναξ, 24-25· HILSDALE, *Art and Diplomacy*, 90-108· J. VARSALLONA, Reinventing the Capital: The Ideological Use of Monumental Architecture in Michael VIII Palaiologos' Constantinople (1261-1282), *Eurasian Studies* 19 (2021), 155-177.

66. G. ROUILLARD, La politique de Michel VIII Paléologue à l'égard des monastères, (R)EB 1 (1943), 73-84· D. NASTAGE, Le patronage du mont Athos au XIIIe siècle, *Cyrrilomethodianum* 7 (1983), 71-87· M. RAUTMAN, Aspects of Monastic Patronage in Paleologan Macedonia, στο: *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, επιμ. έκδ. S. ČURČIĆ - D. MOURIKI, Princeton 1991, 53-74· KALOPISSI-VERTI, Patronage, 76-77· Η ΙΔΙΑ, Reflections, 41-44· ΦΩΣΚΟΛΟΥ, Ο Ρώμης άναξ, 26-29· HILSDALE, *Art and Diplomacy*, 102-106. Σχετικά με τα επιμέρους μνημεία, βλ. F. BARISIĆ, Deux inscriptions grecques de Manastir et de Struga, *ZRVI* 8/2 (1964), 28-31· N. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Καστοριά. Παναγία η Μαυριώτισσα*, Αθήνα 1967, 33-38, 44· H. & H. BUSCHHAUSEN, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien: Byzantiner, Normannen und Serben im Kampf um die Via Egnatia*, Wien 1976· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Εικαστικό εγκώμιο, 221-240· P. MILJKOVIĆ-PEPEK, Le portrait de l'empereur byzantin Michael VIII à l'église rupestre de Saint Érasme près d'Ochrid, *CahArch* 45 (1997), 169-177· Α. ΧΡΗΣΤΙΑΟΥ, Ερευνώντας την ιστορία μέσα από άγνωστα βυζαντινά αυτοκρατορικά πορτρέτα σε εκκλησίες της Αλβανίας, στο: *Ανταπόδοση. Μελέτες βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης προς τιμήν της καθηγήτριας Ελένης Δεληγιάννη-Δωρή*, επιμ. έκδ. Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ κ.ά., Αθήνα 2010, 538-540.

περιοχές δεν συνιστά αποκλειστικά ένα είδος καλλιτεχνικής απόδειξης της συνέχειας και διαδοχής των Κομνηνών από τους Παλαιολόγους⁶⁷, αλλά και ένα παραλληλισμό της νίκης κατά των συνασπισμένων δυνάμεων του δεσποτάτου της Ηπείρου, του βασιλείου της Σικελίας υπό τον Μαμφρέδο Hohenstaufen (που διαδέχθηκε τους Νορμανδούς) και του περιγκιπάτου της Αχαΐας στη μάχη της Πελαγονίας (1259, στην αρχή της βασιλείας του πρώτου Παλαιολόγου βασιλέως), με τη νικηφόρα αντιμετώπιση των Νορμανδών του Ροβέρτου Γυισκάρδου⁶⁸. Λαμβάνοντας υπόψη όλη την παραπάνω δραστηριότητα του Μιχαήλ Η΄ και την ως άνω ερμηνεία, η χρονολόγηση της επιγραφής στον ναό του αγίου Δημητρίου θα μπορούσε ενδεχομένως να τοποθετηθεί στα αμέσως επόμενα από τη μάχη αυτή χρόνια (1259-1261), όμως πριν την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, διότι απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά στο κοσμοϊστορικό γεγονός της 25ης Ιουλίου 1261. Αναφορικά με τον τίτλο *Ῥώμης ἄναξ*, που συναντάται στην επιγραφή, δηλώνει τον κάτοχο της αυτοκρατορικής εξουσίας, ακόμα και αν δεν ορίζει τη βυζαντινή πρωτεύουσα⁶⁹. Παράλληλα, ο Μιχαήλ Η΄ ενίσχυσε

67. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγος Ν΄*, 236.61-237.69: *καὶ Ἀλέξιος [Α΄] μὲν ἐκεῖνος ὁ μέγας πρῶτος εὐσθενεστάτη χειρὶ τὸ βριθὸν κακὸν ὄθησε μεγίστῳ ἐπιβαλὼν πράγματι, ὃν ἐνδοτάτῳ τῆς ψυχῆς φέρω κείμενον καὶ φρενῶν δέλτοις ἐγγεγραμμένον μνήμοισιν ἀναπάλειπτον καὶ κατορθῶσαι τὴν οἰκουμένην φημί παρεγκεκλιμένην ἄλλως, οἷς ἐπὶ πολὺν κατεσεῖετο ὃν πᾶσαν μὲν τὴν δυσμὴν τροπαίων πλήσαντα ἐξευρίσκω, πᾶσαν δὲ καὶ εὐεργειῶν, οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ τὴν ἐμὴν πόλιν τε καὶ μητρόπολιν καταβρέξαντα εὐποιῶν ἐπιχύσει καὶ τὸν συστράτηγον ἀθλητὴν μυρίαὶς ἀμειβόμενον ἀντιδόσει δεξιωτικαῖς ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Εἰκαστικό εγκώμιο, 234· ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-VERTI, Reflections, 42· ΦΩΣΚΟΛΟΥ, Ο *Ῥώμης ἄναξ*, 24-25. Βλ. παραπάνω, 196.*

68. Ακροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή*, 165.14-167.24· Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, τ. 1, 117.5-121.5· Γρηγοράς, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*, 71.10-75.8· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονικῆς*, 543.13-545.13· Εφραΐμ, *Ἱστορία*, 331.9396-333.9456· Μιχαήλ Παλαιολόγος, *Αυτοβιογραφία*, 455· Μανουήλ Ολόβωλος, *Λόγος Ἐγκωμιστικὸς εἰς τὸν βασιλέα κυρὸν Μιχαήλ τὸν Παλαιολόγον Α΄*, ἐκδ. Μ. TREU, *Manuelis Holoboli orationes*, τ. 2, Potsdam 1906, 38.31-43.16· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Εἰκαστικό εγκώμιο, 234· ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-VERTI, Patronage, 76· Η ΙΔΙΑ, Reflections, 42· MACRIDES, *Akropolis*, 357-359. Πβλ. ΧΡΗΣΤΙΑΔΟΥ, *Αυτοκρατορικά πορτρέτα*, 558-559· ΦΩΣΚΟΛΟΥ, Ο *Ῥώμης ἄναξ*, 27. Σχετικά με τη μάχη της Πελαγονίας, βλ. D. J. GEANAKOPOLOS, *Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia-1259*, *DOP* 7 (1953), 99-141· D. NICOL, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957, 170-185· D. J. GEANAKOPOLOS, *Michael Palaeologus*, 47-74· D. Nicol, *Last Centuries*, 35-37.

69. A. GKOUTZIOUKOSTAS, *Puzzling Inscriptions from the Basilica of Saint Demetrius in Thessaloniki: New remarks and a reconsideration of recent interpretations*, στο: *Inscriptions:*

σημαντικά τον ναό της Θεοτόκου Αχειροποιήτου στη Θεσσαλονίκη, τόπο κοινής λατρείας της Παναγίας και του αγίου Δημητρίου, με την εμφάνιση της θαυματουργής εικόνας της Θεοτόκου Αχειροποιήτου και την ονομασία του ναού να τοποθετούνται επί των ημερών του (περ. 1270)⁷⁰.

Στη γενικότερη προσπάθεια αναβίωσης στοιχείων που σχετίζονταν με την αίγλη της βυζαντινής πρωτεύουσας και κατ' επέκταση της ίδιας της αυτοκρατορίας, ο Μιχαήλ Η΄ συνέδεσε τη διακυβέρνησή του με παλαιές λατρείες ιερών εικόνων, οι οποίες τού προσέδωσαν μεγάλο κύρος, προπαγανδίζοντας έτσι τη συνέχεια του κράτους και την αναγέννησή του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η ξεχωριστή τιμή προς της Θεοτόκο Οδηγήτρια, μία από τις πολλές θαυματουργές εικόνες της Παναγίας στη βυζαντινή πρωτεύουσα, την οποία καθιέρωσαν οι Κομνηνοί. Οι τελευταίοι διαφοροποιήθηκαν από τους προηγούμενους αυτοκράτορες τιμώντας ιδιαίτερα την εικόνα της Οδηγήτριας, που υποσκέλιζε την Παναγία Βλαχερνίτισσα ως κατ' εξοχήν θεομητορική εικόνα της Βασιλεύουσας. Δεν ήταν λοιπόν τυχαίο το γεγονός ότι ο Μιχαήλ Η΄, κατά τη θριαμβευτική είσοδό του στην ανακατακτημένη Κωνσταντινούπολη στις 15 Αυγούστου 1261, ανήμερα της εορτής της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, βαστούσε στα χέρια του την εικόνα της Οδηγήτριας ως «παλλάδιο» (εικόνα-λάβαρο προστατευτικού και αποτροπαϊκού χαρακτήρα) της πρωτεύουσας και αυτοκρατορικό σύμβολο, αποδίδοντάς της τη σωτηρία της Πόλης από τους κατακτητές της μετά από 57 χρόνια λατινικής κατοχής (1204-1261)⁷¹.

Their Contribution to Byzantine and Post-Byzantine History and History of Art (Ioannina, 26-27.09.2015), επιμ. έκδ. C. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ, Wiesbaden 2016, 385.

70. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΔΗ, Αχειροποιήτος-Φανερωμένη, 89-94· Η ΙΔΙΑ, Η μορφή της Αχειροποιήτου-Φανερωμένης στην περίοδο των Παλαιολόγων, στο: Φ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ - Τ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Κλητόριον εις μνήμην Νίκου Οικονομίδη*, Θεσσαλονίκη 2005, 226-231· ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Reflections*, 49· ΦΩΣΚΟΛΟΥ, *Ο Ρώμης άναξ*, 21.

71. Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 187.1-188.3· Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, τ. 1, 217.1-219.18· Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 87.14-20· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 553.27-555.24· Εφραΐμ, *Ιστορία*, 337.9568-9588· ΓΕΑΝΑΚΟΠΛΟΣ, *Michael Palaeologus*, 121· ΝΙΟΛ, *Last Centuries*, 41· ΜΑΚΡΙΔΕΣ, *New Constantine*, 13-14· Η ΙΔΙΑ, *From the Komnenoi to the Palaiologoi*, 274· Α. W. CARR, *Court Culture and Cult Icons in Middle Byzantine Constantinople*, στο: *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, επιμ. έκδ. Η. ΜΑΓΟΥΡΕ, Washington D.C. 1997, 95-98· Χ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ - Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Η μονή των Οδηγών και η λατρεία της Θεοτόκου Οδηγήτριας*, στο: *ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, επιμ. έκδ. Μ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ, Αθήνα 2000, 379-383·

Ακόμα, ο Μιχαήλ Η΄ προώθησε τη λατρεία αφενός της χειροποίητης εικόνας της Παναγίας Φανερωμένης της Κυζίκου στον τύπο της Οδηγήτριας, αφετέρου της Θεοτόκου Αχειροποιήτου τόσο στην Κωνσταντινούπολη, όσο και στη Θεσσαλονίκη, η οποία συλλατρευόταν με τον άγιο Δημήτριο στον ομώνυμο ναό της Θεσσαλονίκης, αλλά και στο μοναστήρι αγίου Δημητρίου-Κελλιβάρων της πρωτεύουσας. Το τελευταίο, ανατολικά της περιοχής της Βλάγκας, προέκυψε γύρω στα 1282 μετά από συνένωση δύο μονών, της ανακαινισμένης παλαιολόγιας κωνσταντινοπολίτικης μονής του αγίου Δημητρίου και του μικρασιατικού μοναστηριού της Θεοτόκου των Κελλιβάρων, ενός από τα αρχαιότερα μοναστήρια του Λάτρους, που ο Μιχαήλ Παλαιολόγος αφιέρωσε στην Παναγία Αχειροποίητο⁷².

Εκτός όλων αυτών, η εργαλειοποίηση της λατρείας του μεγαλομάρτυρα Δημητρίου, ενός κατ' εξοχήν παμβαλκανικού αγίου, αποτέλεσε συνέχεια της πολιτικής της επίκλησης της βοήθειας του αγίου Δημητρίου από τον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη, με στόχο την ανάκτηση των ευρωπαϊκών βυζαντινών εδαφών⁷³. Άλλωστε, από τους πέντε (5) τύπους του μυροβλύτη στα νομίσματα του Μιχαήλ Η΄ οι τρεις (3) πρώτοι συναντώνται και σε νομίσματα του Ιωάννη Γ΄⁷⁴.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΔΗ, Αχειροποίητος-Φανερωμένη, 97-98· C. ANGELIDI – T. PAPAMASTORAKIS, Picturing the Spiritual Protector: from Blachernitissa to Hodegetria, στο: *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, επιμ. έκδ. M. VASSILAKI, Aldershot 2005, 209-217, ιδίως 215 κ.εξ· ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΔΗ, Η μορφή της Αχειροποιήτου-Φανερωμένης, 223-224, 237-240· MACRIDES, *Akropolites*, 385· ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, Reflections, 48· ΦΩΣΚΟΛΟΥ, Ο Ρώμης άναξ, 20-21· VARSALLONA, Reinventing the Capital, 169.

72. Μιχαήλ Παλαιολόγος, *Αυτοβιογραφία*, 465-469· JANIN, *Géographie ecclésiastique*, τ. 3, 92· TALBOT, Restoration, 254· ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΔΗ, Αχειροποίητος-Φανερωμένη, 89-98· Η ΙΑΙΔΑ, Η μορφή της Αχειροποιήτου-Φανερωμένης, 224-238· Ε. ΡΑΓΙΑ, Λάτρος: ένα άγνωστο μοναστικό κέντρο στη δυτική Μικρά Ασία, Θεσσαλονίκη 2008, 59-69· ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, Reflections, 41-42, 49· ΦΩΣΚΟΛΟΥ, Ο Ρώμης άναξ, 18, 26· VARSALLONA, Reinventing the Capital, 164-168. Βλ. παραπάνω, 202.

73. ΓΕΑΝΑΚΟΠΛΟΣ, *Michael Palaeologus*, 154· Α. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, *Οι Πρώτοι Παλαιολόγοι: προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας*, Αθήνα 1983, 30· ΦΩΣΚΟΛΟΥ, Ο Ρώμης άναξ, 28.

74. Βλ. παραπάνω, 202, σημ. 61. Πιο αναλυτικά, στα νομίσματα του Ιωάννη Γ΄ ο άγιος Δημήτριος απεικονίζεται είτε καθιστός σε θρόνο να κραδαίνει το ξίφος του (DOC, Washington D.C. 1999, τ. 4/2, 607, αρ. 6.4-5· PENNA, Απεικόνιση του αγ. Δημητρίου, 203·

Η ανακατάκτηση της επικράτειας του Δεσποτάτου της Ηπείρου, του δουκάτου της Θεσσαλίας και του πριγκιπάτου της Αχαΐας διατηρήθηκε ως στόχος της βαλκανικής πολιτικής του γιου και διαδόχου του Μιχαήλ Η΄, Ανδρονίκου Β΄ (1282–1328)⁷⁵. Σε αυτό το πλαίσιο σημειώθηκε εντατικοποίηση της προβολής του μεγαλομάρτυρα Δημητρίου στο πλευρό των Βυζαντινών με τη διάδοση του εικονογραφικού τύπου του «βουλγαροκτόνου» αγίου Δημητρίου σε βυζαντινά (Πελοπόννησο) και μη εδάφη (Κρήτη, Εύβοια), όπως υποδεικνύει η πλειονότητα των αρχαιότερων σωζόμενων παραδειγμάτων της πρώτης παραλλαγής⁷⁶. Επιπλέον τα παλαιότερα σωζόμενα δείγματα της δεύτερης παραλλαγής (με τον Ιωαννίτζη έφιππο) συναντώνται επίσης στα χρόνια του δεύτερου Παλαιολόγου αυτοκράτορα⁷⁷, στοιχείο που συμβάλλει στη χρονολόγηση της δημιουργίας της κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄, δηλαδή στο διάστημα 1282–1300, παράλληλα με την κειμενική μαρτυρία των θαυμάτων του αγίου. Επίσης οφείλουμε να λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι ο συγγραφέας της δεύτερης Συλλογής Θαυμάτων από την οποία αντλήθηκε η έμπνευση της παράστασης ήταν ο *λογοθέτης τοῦ γενικοῦ και μέγας λογοθέτης* Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, στενός συνεργάτης του εν λόγω αυτοκράτορα⁷⁸.

MORRISON, *Coinage Thessalonike*, αρ. 17), είτε στο πλευρό του Βατάτζη να σηκώνουν μαζί λάβαρο με ένσταυρο μέταλλο στην κορυφή (*DOC*, τ. 4/2, 611, αρ. 10.1, 10.4 HENDY, *Coinage*, 292) ή πατριαρχικό σταυρό (*DOC*, τ. 4/2, 601, 609, αρ. 8.1, 8.3 HENDY, *Coinage*, 291) ή ομοίωμα της Θεσσαλονίκης με επάλξεις (*DOC*, τ. 4/2, 610, αρ. 9.1, 9.4 HENDY, *Coinage*, 292· ΠΕΝΝΑ, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 201), αναπαράγοντας εικονιστικούς τύπους νομισμάτων του Θεόδωρου Κομνηνού Δούκα (1222-1230), ιδρυτή της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης. Βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ιδεολογικές αντιπαραθέσεις*, 120-121, όπου αναλυτικά η βιβλιογραφία.

75. ΛΑΙΟΥ, *Andronicus II*, 32, 38-41· ΝΙΣΟΛ, *Last Centuries*, 121-123.

76. Βλ. παραπάνω, 187-188.

77. Βλ. παραπάνω, 191-192.

78. Βλ. παραπάνω, 189-190 και 190-191, σημ. 27· *Λογοθέτης τοῦ γενικοῦ* ή *γενικὸς λογοθέτης*. Υπεύθυνος του γενικοῦ, της οικονομικής υπηρεσίας υπολογισμού και συλλογής των φόρων. Συναντάται ως αξίωμα από τα τέλη του 7ου αιώνα, ενώ μετά το 1204 διατηρήθηκε αποκλειστικά ως τιμητικός τίτλος. Βλ. *ODB*, τ. 2, λήμμα *Genikon* (Α. ΚΑΖΗΔΑΝ)· R. GUILLAND, *Les logothètes. Etude sur l'histoire administrative de l'empire byzantin*, *REB* 29 (1971), 11. *Μέγας λογοθέτης*: Υψηλός αξιωματούχος της εποχής των Παλαιολόγων, διάδοχος του *λογοθέτη τῶν σεκρέτων* της κομνήνειας περιόδου, επιφορτισμένος με την

Η συνέχιση της επίκλησης της αρωγής του αγίου Δημητρίου από τον Ανδρόνικο Β΄ επιβεβαιώνεται και από τη νομισματική μαρτυρία. Ο μυροβλύτης συναντάται σε πληθώρα χάλκινων τραχέων ως στρατιωτικός άλλοτε όρθιος να κρατά ασπίδα και δόρυ⁷⁹ ή ξίφος και ασπίδα⁸⁰ ή λάβαρο που επιστέφεται από ένσταυρο μετάλλιο⁸¹, άλλοτε καθιστός να κραδαίνει το ξίφος του⁸² και άλλοτε έφιππος⁸³ ή ως μάρτυρας με τον μικρό σταυρό των μαρτύρων μπροστά στο στήθος του⁸⁴. Επίσης απεικονίζεται στο πλευρό του αυτοκράτορα είτε παρατακτικά ο ένας δίπλα στον άλλο με έναν αστερίσκο να αιωρείται ανάμεσα στις κεφαλές τους⁸⁵, είτε να σηκώνουν από κοινού πατριαρχικό σταυρό⁸⁶ ή λάβαρο με ένσταυρο μετάλλιο στην κορυφή⁸⁷ ή να βαστάζουν πρόπλασμα πόλης με πυργοειδείς απολήξεις⁸⁸. Είναι αξιοσημείωτο ότι και οι πέντε (5) εικονιστικοί τύποι των νομισμάτων του Μιχαήλ Η΄ επαναλαμβάνονται στους παραπάνω δέκα (10) τύπους του Ανδρονίκου Β΄⁸⁹.

Εξάλλου αυτό δεν ήταν το μόνο πάτριο στοιχείο πολιτικής και ιδεολογίας που κληρονόμησε και συνέχισε ο Ανδρόνικος Β΄. Αναφορικά με την τιμή της Θεοτόκου Οδηγήτριας, αφιέρωσε ολόκληρο τον μήνα Αύγουστο –κατά τη διάρκεια του οποίου εορτάζεται η σπουδαιότερη θεομητορική εορτή, η Κοίμηση της Θεοτόκου– στην τιμή της Παναγίας,

επίβλεψη όλων των κρατικών υπηρεσιών (*σεκρέταν*), αξίωμα αντίστοιχο του σημερινού πρωθυπουργού. Ήταν ακόμη επιφορτισμένος με τον συντονισμό της διπλωματικής δραστηριότητας, δηλαδή με την οργάνωση των διπλωματικών αποστολών στο εξωτερικό και την υποδοχή ξένων πρεσβειών. Βλ. GUILLAND, *Les logothètes*, 75, 100-102.

79. DOC, τ. 5, αρ. 721-724, 740-742, 786-788, 811-815, 849-851· PENNA, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 202.

80. DOC, τ. 5, αρ. 730-731, 734-735, 743-744, 846-848· PENNA, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 202.

81. DOC, τ. 5, αρ. 732.

82. DOC, τ. 5, αρ. 729· PENNA, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 203.

83. S. BENDALL, *A Private Collection of Palaeologan Coins*, London 1988, αρ. 267· PENNA, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 204.

84. DOC, τ. 5, αρ. 771-773, 825-832· PENNA, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 202-203.

85. DOC, τ. 5, αρ. 751· PENNA, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 202.

86. DOC, τ. 5, αρ. 717-720· PENNA, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 198.

87. DOC, τ. 5, αρ. 736-739· PENNA, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 198.

88. BENDALL, *Palaeologan Coins*, αρ. 217· PENNA, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 201.

89. Βλ. παραπάνω, 202, σημ. 61.

ενώ επανέφερε σε ισχύ την κομνηνεια πρακτική η συγκεκριμένη εικόνα να μεταφέρεται στο αυτοκρατορικό ανάκτορο τις παραμονές του «Μεγάλου Κανόνος»⁹⁰ και να παραμένει εκεί έως την Κυριακή του Πάσχα⁹¹.

Παράλληλα, διατηρήθηκε σε χρήση το προσωνόμιο *Νέος Κωνσταντίνος*, αλλά σε άλλα συμφραζόμενα. Ο Ανδρόνικος Β΄ παραλληλιζόταν με τον πρώτο βυζαντινό αυτοκράτορα όχι για την ανανεωτική του πολιτική, όσο για την ειρήνευση που επέφερε στους κόλπους της Εκκλησίας με την άρση της Ένωσης με τους Λατίνους –η οποία αποφασίστηκε στη Σύνοδο της Λυών (1274) και προωθήθηκε από τον πατέρα του– και τις σχέσεις ομόνοιας που διατηρούσε με αυτή⁹².

90. Ψέλνεται την Πέμπτη της ε΄ εβδομάδας της Μεγάλης Τεσσαρακοστής.

91. ΑΓΓΕΛΙΔΗ - ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Η μονή των Οδηγών, 383, 385· ANGELIDI - PAPAMASTORAKIS, *Spiritual Protector*, 216-217. Βλ. παραπάνω, 205-206.

92. Γεώργιος Κύπριος, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα κυρὸν Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον*, ἐκδ. J. BOISSONADE, *Anecdota Graeca e codicibus regiis*, τ. 1, Paris 1829 (Hildesheim 1962), 384: *Κωνσταντίνος ὁ μέγας, ὁ τῶν ὀρθοδόξων ὑμῶν βασιλέων πατήρ, διαπεπραγμένος ἐφάνη, τὴν βασιλείαν ἀναμίξας τῇ εὐσεβείᾳ, μάλιστα δὲ ὑποτάξας, καὶ μέγας οὐκ ἐκ τῆς πορφύρας καὶ τοῦ διαδήματος καὶ τοῦ τῆς οἰκουμένης κράτους ἀναδειχθείς, ἐκ δὲ τοῦ τὴν ἀλήθειαν κατειληφέναι, καὶ πρὸς Χριστὸν μετακλίνειν, καὶ τὴν τῆς τριάδος μίαν ἐπιγνώσασθαι θεότητα, οὐ καὶ σύ, βασιλεῦ, υἱὸς καὶ διάδοχος ἀληθής, κατ' ἴχνος τῆς αὐτοῦ βεβηκῶς προαιρέσεως, τὸ μετὰ Χριστοῦ ζῆν, ὡς ἐκεῖνος, ὡς κεφάλαιον τῶν ἀγαθῶν ἀγαπήσας καὶ πάντων προτιμήσας τῶν ἄλλων. Τὰ ἐκείνου δὴ μόνᾳ καὶ τὰ σὰ συνέρχεται καὶ συμβαίνει, καὶ εἰς ἓν ἀκριβῶς συναρμόζεται, ὡς νέον ἐκεῖνον μὴ χρῆναι, κατ' ἐμὴν κρίσιν, ἕτερον ἢ τὸν ἐκείνου σύμφρονα σὲ καὶ ὁμότροπον ὀνομάζειν Θεόδωρος Υἱοκατηνός, Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Προσφώνημα, ἐκδ. J. BOISSONADE, *Anecdota Graeca*, 252-253: *Κωνσταντίνος ὁ μέγας ἐν βασιλεῦσι καὶ ἰσαπόστολος τὴν τῶν χριστιανῶν πρώτος ἤρξεν ἀρχὴν οὐ τοὺς τρόπους, ὡσπερ σόγγος, ἀναμαζάμενος, ἄλλος ὢν τυγχάνεις ἐκεῖνος ἐὼ γὰρ ἔσοπτρον ἐκείνου φάναι καὶ ἴνδαλμα τὰς ἐαντῶν ἐμφάσεις οἰοεὶ καὶ τοὺς χαρακτῆρας ὡσπερ εἰς τινες γνώμονες ἀλλήλοισιν ἀντιδιδόντες τε καὶ ἀντιλαμβάνοντες, ἢ μὴν ἀκτίνες ἡλιακαὶ ἐκεῖθεν ἐκδισκευόμεναι κἀκεῖσε πάλιν ἀντανεκλώμεναι, ἢ καὶ πρὸς κύκλον ἀπὸ κέντρον γραμμὰι ὀνίσκόμεναι καὶ πρὸς τὸ κέντρον αὐτῆς ἐπανακάμπτουσαι. Τὸ μὲν οὖν ἐξ ἐκείνου μέχρι σοῦ, βασιλεῦ, δογματῶν ὄσων καὶ οἴων αἰρέσεις, ἡλίκαί τε φληναφαίαι καὶ βλασφημίαι, πρὸς δὲ καταγιγίδες καὶ λαίλαπες, κλυδωνία τε καὶ νανάγια, τὰς ἐκκλησίας Χριστοῦ περιέσχον καὶ περιεδίνησαν συγκυκλήσασαι, ὥστ' ἀπωλείας βυθῶ καθάπερ νῆας αὐτάνδρους, καθεῖναι πειρώμεναι, καὶ τὸν ὀρθὸν τῆς εὐσεβοῦς θρησκείας λόγον ἐκ μέσου πόρρω ποιήσασθαι, καὶ σκοτός καὶ θύελλαν ἀνθ' ἡλίου κακῶς ἀμφιάσασθαι, μικροῦ τε δεῖν ἐς παντελὲς ἐκτετρίφθαι καὶ τὸ ἀπὸ Χριστοῦ μέγιστον ὄνομα ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, Μέγας Κωνσταντίνος, 422 κ.εξ.: E. KOUNTOURA-GALAKI, *Constantine the Great*, 581-590. Βλ. παραπάνω, 202. Σχετικά με την**

Η αποκατάσταση της Ορθοδοξίας από τον Ανδρόνικο-Νέο Κωνσταντίνου και η ευσεβεία του προβάλλονται σε μία παράδοξη τοιχογραφία του Μεγάλου Κωνσταντίνου στον ναό του Πρωτάτου στις Καρυές του Αγίου Όρους. Ο άγιος Κωνσταντίνος απεικονίζεται αφενός χωρίς τη μητέρα του, την αγία Ελένη, αφετέρου με πλήρη την αυτοκρατορική στολή της εποχής των Παλαιολόγων, νεανικά χαρακτηριστικά, στρογγυλό πρόσωπο και ελαφρύ γέμι. Αυτές οι διαφοροποιήσεις από τη συνήθη απεικόνιση και τον καθιερωμένο φυσιογνωμικό του τύπο έχουν οδηγήσει ερευνητές να ταυτίσουν τη μορφή του Μεγάλου Κωνσταντίνου με τον Ανδρόνικο Β΄ ως χορηγό της επιτοίχιας διακόσμησης της εκκλησίας⁹³. Η επιλογή αυτή σχετίζεται με την αλλαγή της κρατικής θρησκευτικής πολιτικής στην αρχή της διακυβέρνησης του δεύτερου Παλαιολόγου αυτοκράτορα, εποχή κατά την οποία χρονολογείται η αυτοκρατορική χορηγία προς τον ναό του Πρωτάτου, του κεντρικού ναού της πρωτεύουσας της μεγαλύτερης και με διεθνή ακτινοβολία μοναστικής κοινότητας⁹⁴. Κατά τη γνώμη μας, η τοποθεσία δεν επιλέχθηκε μόνο για την προβολή της απόφασης απόρριψης της Ένωσης, αλλά και για την αποκατάσταση των σχέσεων της κεντρικής εξουσίας με τον μοναχικό κόσμο, ο οποίος πρωτοστάτησε στην απήφιση της φιλενωτικής αυτοκρατορικής πολιτικής και του οποίου αρκετά μέλη γνώρισαν σκληρούς διωγμούς, λ.χ. οι όσιοι Μελέτιος και Γαλακτίων οι Γαλησιώτες⁹⁵.

αποκατάσταση της Ορθοδοξίας, βλ. Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, τ. 2, 23.1-47.11· Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 159.17-160.13· D. NICOL, *The Byzantine Reaction to the Second Council of Lyons*, στο: *Studies in Church History*, επιμ. έκδ. G. CUMING – D. BAKER, τ. 7, Cambridge 1971, 138 κ.εξ· ΛΑΙΟΥ, *Andronicus II*, 32-36· NICOL, *Last Centuries*, 67-68, 100-105· ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, *Πρώτοι Παλαιολόγοι*, 36. Σχετικά με τη Σύνοδο της Λυών, βλ. V. LAURENT – J. DARROUZES, *Dossier grec de l'union de Lyons (1273-1277)*, Paris 1976· D. J. GEANAKOPOLOS, *Michael VIII Palaeologus and the Union of Lyons (1274)*, *The Harvard Theological Review* 46/2 (1953), 79-89· Ο ΙΔΙΟΣ, *Michael Palaeologus*, 258-263· B. ROBERG, *Die Union zwischen der griechischen und der lateinischen Kirchen auf dem II. Konzil von Lyon (1274)*, Bonn 1964· NICOL, *Byzantine Reaction*, 113-115· Ο ΙΔΙΟΣ, *Last Centuries*, 60-61· ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, *Πρώτοι Παλαιολόγοι*, 31· B. ROBERG, *Das zweite Konzil von Lyon (1274)*, Paderborn 1990.

93. Δ. ΚΑΛΟΜΟΙΡΑΚΗΣ, Ερμηνευτικές παρατηρήσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα του Πρωτάτου, *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), 214-215· Α. ΒΑΣΙΛΑΚΕΡΗΣ, Οι τοιχογραφίες του Πρωτάτου και το πρόσωπο του αυτοκράτορα, *ΔΧΑΕ* 34 (2013), 117-128.

94. ΒΑΣΙΛΑΚΕΡΗΣ, *Τοιχογραφίες Πρωτάτου*, 125-126.

95. Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, τ. 2, 499.15-501.7, 581.24-589.4, 611.11-621.5·

Γενικά, τον 13ο αιώνα στον Μοριά γίνεται αρκετά συνήθης η απεικόνιση έφιππων στρατιωτικών αγίων, πιθανότατα κατ' επίδραση δυτική⁹⁶, ιδιαίτερα όμως μετά το 1262 ως προστατών των ντόπιων πληθυσμών λόγω των συνεχών τοπικών πολεμικών συγκρούσεων. Ενδεικτικό της τελευταίας τάσης είναι η εισαγωγή επεισοδίων από τον εικονογραφικό κύκλο της ζωής του αγίου Δημήτριου στο εικονογραφικό πρόγραμμα ναών της περιοχής, όπως του αγίου Δημητρίου Μυστρά (1272–1285), των αγίων Σεργίου και Βάκχου στην Κίττα Μέσα Μάνης (1262–1285) και στον προφήτη Ηλία στις Θαλάμες Έξω Μάνης (τέλη 13ου-αρχές 14ου αι.)⁹⁷.

Λόγω της συγκέντρωσης σημαντικού αριθμού παραδειγμάτων του εν λόγω εικονογραφικού τύπου σε σχετικά γειτονικές περιοχές του νοτιοελλαδικού χώρου, πιστεύουμε ότι αυτός διαδόθηκε μέσω της Λακωνίας στα Κύθηρα και από εκεί στη δυτική και κεντρική Κρήτη. Άλλωστε, τα Κύθηρα τον 12ο αιώνα συνδέονταν διοικητικά και εκκλησιαστικά με τη Μονεμβασία, ενώ επανήλθαν το 1275 έως το 1302 από τη βενετική στη βυζαντινή κυριαρχία. Η βυζαντινή ανακατάληψη του νησιού επέφερε οικοδομική και καλλιτεχνική άνθηση, με αποτέλεσμα τα 2/3 των βυζαντινών ναών να χρονολογούνται στο β' μισό του 13ου

Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 127.12-128.13· GEANAKOPOLOS, *Michael Palaeologus*, 269-276· NICOL, *Byzantine Reaction*, 113-146, ιδίως 124-135· Ο ΙΛΙΟΣ, *Last Centuries*, 67-68, 81-85· ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, *Πρώτοι Παλαιολόγοι*, 31-33· Σ. ΜΕΡΙΤΑΛΗ-ΣΑΧΑ, *Γράφοντας ιστορία με τους αγίους. Από την κοινωνία των αγίων στην κοινωνία των Παλαιολόγων (1261-1453)*, Αθήνα 2014, 177-182, όπου αναλυτικά η βιβλιογραφία.

96. S. GERSTEL, *Art and Identity in the Medieval Morea*, στο: *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, επιμ. έκδ. Α. ΛΑΙΟΥ – R. P. ΜΟΤΤΑΗΕΔΗ, Washington D.C. 2001, 270, 274-279· Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, *Επιπτώσεις της Δ' Σταυροφορίας στη μνημειακή ζωγραφική της Πελοποννήσου και της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας έως τα τέλη του 13ου αιώνα*, στο: *Η βυζαντινή τέχνη μετά την Δ' Σταυροφορία. Η τέταρτη Σταυροφορία και οι επιπτώσεις της (Διεθνές Συνέδριο, Αθήνα 9-12 Μαρτίου 2004)*, επιμ. έκδ. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Αθήνα 2007, 79· Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΙΣ – S. GERMANIDOU, *The iconographic program of the Prophet Elijah church*, in *Thalames, Greece*, *BZ* 101 (2008), 82.

97. GERSTEL, *Medieval Morea*, 271-273· ΜΑΡΙΝΟΥ, *Αγιος Δημήτριος*, 33, 87-88· Μ. ΠΑΝΑΠΩΤΙΑΝΗ, *Η μνημειακή ζωγραφική στις εκκλησίες της Μάνης: μέσο έκφρασης και επικοινωνίας*, στο: *Ιστορίες θρησκευτικής πίστης στη Μάνη*, Αθήνα 2005, 92· ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, *Επιπτώσεις*, 68· ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΙΣ – GERMANIDOU, *Prophet Elijah church*, 70, 84· ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΗ, *Reflections*, 44.

αιώνα και ο τοιχογραφικός τους διάκοσμος να παρουσιάζει εκτεταμένες ομοιότητες με αντίστοιχους ναών της Λακωνίας, ιδίως της Μάνης, όπου την ίδια εποχή τοιχογραφήθηκαν περισσότερες από πενήντα εκκλησίες. Οι δε καλλιτέχνες προέρχονταν από την απέναντι πελοποννησιακή στεριά, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον *ἐκ Μονεμβασίας* αρχιδιάκονο Δημήτριο, ζωγράφο του αγίου Δημητρίου στο Πούρκο⁹⁸.

Η προτίμηση αυτής της απεικόνισης του αγίου Δημητρίου σε περιοχές βενετοκρατούμενες (Κρήτη, Κύθηρα) και φραγκοκρατούμενες, λ.χ. στην Εύβοια⁹⁹, όπου συνηθίζεται ο Ιωαννίτζης να παριστάνεται με εξάρτυση δυτικού στρατιώτη¹⁰⁰, ερμηνεύεται χάρη στον θριαμβικό και επινίκιο χαρακτήρα της, με την απόδοση της κατανίκησης ενός σημαντικού εχθρού. Σταδιακά, ο Ιωαννίτζης συμβολοποιήθηκε και αποτέλεσε προσωποποίηση του κακού και του όποιου κατακτητή, με συνέπεια την ευρεία εξάπλωση της σκηνής στα χρόνια της βενετοκρατοκρατίας και της οθωμανοκρατίας τους επόμενους αιώνες¹⁰¹ και την επικράτησή της ως ο πιο διαδεδομένος τρόπος αναπαράστασης του αγίου Δημητρίου έως σήμερα¹⁰².

98. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του 13ου αιώνα που σώζονται στη Μάνη, ΔΣ 9 (1988), 70· C. MALTEZOU, From Byzantine to Venetian Kythera, στο: CHATZIDAKIS – ΒΙΤΗΑ, *Kythera*, 307-309· CHATZIDAKIS – ΒΙΤΗΑ, *Kythera*, 38, εικ. 14-15, 134-141, 171-172· Ι. ΜΠΙΘΑ, Τα βυζαντινά Κύθηρα μέσα από τις μαρτυρίες των εκκλησιών και των τοιχογραφιών, στο: ΣΤ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο (*Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997*), Πρακτικά, τ. 4, Αθήνα 2004, 567-568, 575. Χαραριστικό παράδειγμα ο ναός του Αγίου Γεωργίου στα Δουριάνικα της Μάνης, ο οποίος ανακαινίσθηκε στα 1275 βασιλεύοντος *εἰς Ῥώμην ἄνακτος*, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, στην οποία μνημονεύεται ο μητροπολίτης Μονεμβασίας Γρηγόριος. Βλ. V. FOSKOLOU, "In the Reign of the Emperor of Rome...": Donor Inscriptions and Political Ideology in the Time of Michael VIII Paleologos, ΔΧΑΕ 27 (2006), 457-467· ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, Reflections, 45-46.

99. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Πρότυπο ανδρείας, 33. Πβλ. ΠΑΖΑΡΑΣ, Εικονογραφικοί τύποι, 45.

100. V. ΤΣΑΜΑΚΔΑ, *Die Panagia-Kirche und die Erzengekirche in Kakodiki: Werkstattgruppen, kunst- und kulturhistorische Analyse byzantinischer Wandmalerei des 14. Jhs. auf Kreta*, Wien 2012, 80, σημ. 465, 214.

101. Α. ΓΡΑΒΑΡ, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928, 301· WALTER, *Warrior Saints*, 88· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Πρότυπο ανδρείας, 33· ΚΑΖΑΜΙΑ-ΤΣΕΡΝΟΥ, Φορητές εικόνες, 299. Πβλ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ιστορήσεις παλληκαριών, 220· ΠΑΖΑΡΑΣ, Εικονογραφικοί τύποι, 45.

102. ΘΕΟΤΟΚΑ, Εικονογραφικός τύπος, 484· ΚΑΖΑΜΙΑ-ΤΣΕΡΝΟΥ, Φορητές εικόνες, 287. Έχοντας χάσει στο διάβα των αιώνων τις αποκλειστικά αντιβουλγαρικές της συνδηλώσεις, η παράσταση υιοθετήθηκε ακόμα και από τους Βουλγάρους τον 17ο αιώνα,

Συνοψίζοντας, η λατρεία του μεγαλομάρτυρα Δημητρίου του μυροβλύτη χρησιμοποιήθηκε στη βυζαντινή αντιβουλγαρική προπαγάνδα με ποικίλους τρόπους και σε διάφορες φάσεις κατά τον 13ο αιώνα. Αρχικά, δημιουργήθηκε το θαύμα της εξόντωσης του Ιωαννίτζη από τον μεγαλομάρτυρα μετά το 1207, για να καταπολεμηθεί το αφήγημα του Β' βουλγαρικού κράτους σχετικά με την υποστήριξη του μυροβλύτη. Βάσει αυτής της φήμης επινοήθηκε κατά το β' τέταρτο του 13ου αιώνα (μετά το 1230) η σκηνή του «βουλγαροκτόνου» αγίου Δημητρίου με τον Βούλγαρο βασιλιά πεζό, προκειμένου να αναχαιτιστούν τα επεκτατικά σχέδια του Ιωάννη Ασάν Β' στα Βαλκάνια. Οι Βυζαντινοί αξιοποίησαν τη δύναμη της εικόνας και οπτικοποίησαν την προφορική παράδοση για να διαδώσουν μέσω αυτού του επεισοδίου την αντιπροπαγάνδα τους εναντίον των Βουλγάρων. Τέλος, η καταγραφή της δολοφονίας του Ιωαννίτζη και η κατασκευή του θαύματος του Ραδομηρού από τον Ιωάννη Σταυράκιο, πιθανότατα κατά τα έτη 1280-1284, καθώς και η επανάληψή του από τον Κωνσταντίνο Ακροπολίτη λίγο αργότερα στόχευαν στη διαχρονική αμαύρωση των βουλγαρικών δυναστικών οίκων, με αφορμή την ίδρυση της δυναστείας των Τερετιδών και την κατά περιόδους αντιβυζαντινή στάση των δύο πρώτων μελών της, όπως επίσης στην αποδυνάμωση της εικόνας του βουλγαρικού βασιλείου σε μία εποχή ισχυρού κλυδωνισμού του. Ως αποτέλεσμα αυτού του εγχειρήματος προέκυψε η παραλλαγή με τον Ιωαννίτζη έφιππο, πιθανώς στο διάστημα 1282-1300, στα πρώτα έτη της μακράς διακυβέρνησης του Ανδρονίκου Β'.

Οι δύο εκδοχές του εικονογραφικού τύπου του «βουλγαροκτόνου» αγίου Δημητρίου υιοθετήθηκαν από τα προπαγανδιστικά προγράμματα τόσο του Βυζαντίου, όσο και της Σερβίας, των πέριξ της Βουλγαρίας οργανωμένων κρατών, είτε για την ταπείνωση των Βούλγαρων ηγεμόνων, είτε για τη διεκδίκηση βαλκανικών περιοχών (β' μισό 13ου-α' μισό 14ου αιώνα). Στη βυζαντινή περίπτωση ο μεγαλομάρτυρας, ένας από τους προσωπικούς-οικογενειακούς προστάτες του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου,

στη μονή Bogorodica στο Dragalevtzi. Βλ. GRABAR, *Peinture religieuse*, 291, 299-301, εικ. 51b· V. ΤΑΡΚΟΒΑ-ΖΑΙΜΟΒΑ, *Le culte de Saint Démétrius à Byzance et aux Balkans (Problèmes d'histoire et de culture)*, στο: *Das Christentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und in frühen Mittelalter*, επιμ. έκδ. V. GJUSELEV - R. PILLINGER, Wien 1987, 142-143· WALTER, *Warrior Saints*, 89· BAUER, *Patron*, 295· MADGEARU, *The Asanids*, 170-171.

αξιοποιήθηκε αφενός στην πολιτική της *renovatio imperii* και της μίμησης των Κομνηνών –οι οποίοι τον είχαν καταστήσει σύμβολο της πάλης τους κατά των Νορμανδών στα Βαλκάνια– αφετέρου στο σχέδιο ανακατάκτησης των παλαιών δυτικών βυζαντινών εδαφών. Για την εξυπηρέτηση του τελευταίου σκοπού, η επίκληση της βοήθειας του μυροβλύτη συνεχίστηκε επί Ανδρονίκου Β΄, στα χρόνια του οποίου χρονολογείται η πλειοψηφία των πρωιμότερων σωζόμενων παραδειγμάτων των 2 παραλλαγών της εν λόγω παράστασης.

Εικ. 1: Μεταλλικό επάργυρο ανάγλυφο (7,9 X 8,6 εκ.), 15ος αι.,
Ι. Μ. Αγ. Διονυσίου Αγίου Όρους
(άδεια φωτ.: Ι. Μ. Αγ. Διονυσίου Αγίου Όρους).

Εικ. 2: Φορητή εικόνα, 1800, Ι. Μονή Φιλοθέου Αγίου Όρους
(άδεια φωτ.: Ι. Μονή Φιλοθέου Αγίου Όρους).

SANCTITY AT POLITICS DISPOSAL:
THE PROPAGANDA CONNOTATIONS OF THE SCENE
OF ST. DEMETRIUS AS ‘BULGAR-SLAYER’

St. Demetrius, the patron saint of Thessaloniki through the ages, the *myroblytos* and miracle-worker, is the subject of an extremely rich iconography. In one scene the martyr is depicted on horseback, spearing or unhorsing Ioannitzes, a prominent Bulgarian king (1197-1207). The specific iconographical type was conceived during the 13th century in the frame of the byzantine counter-narrative against the second Bulgarian state's founding ideology, in order to present the aforementioned ruler's sudden death as one of Demetrius' numerous miracles. The diffusion of this scene served multiple objectives of Michael VIII Palaiologos' propaganda, given that St. Demetrius was considered as one of his personal patron saints, a policy which was followed and expanded by his son and successor, Andronicus II Palaiologos. This paper's aims are to interpret the propaganda meaning of the representation of St. Demetrius as ‘Bulgar-Slayer’ and to offer suggestions upon its dating, based on sources, coins, lead seals and wall paintings.

